

INDISCH ANDERS

BOEKENKRANT BIJ HET TONG TONG FESTIVAL

ISSN 1875-5585. REDACTIE: SIEM BOON. E ANDERS@INDISCH.NU. VORMGEVING: SABRINA LUTHJENS BNO & MARCEL VAN DEN BERG. UITGEVER: STICHTING TONG TONG, BEZUIDENHOUTSEWEG 331, 2594 AR DEN HAAG. E INFO@TONGTONG.NL. W WWW.TONGTONG.NL.

GRATIS

5^e JRG. ~ N° 01 ~ MEI 2010

**“NIET
AUTHENTIEK”?!**

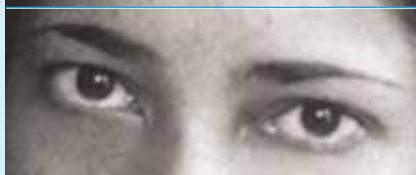
3

KIRAN DESAI:

4-5

LEZEN MET
**INDISCHE
OGEN**

6

**BRIEF AAN
TJALIE**

NIEUW VERHAAL
NICOLETTE
SMABERS

7

8

BALINESE
DANS EN MUZIEK

SENIMAN TUA

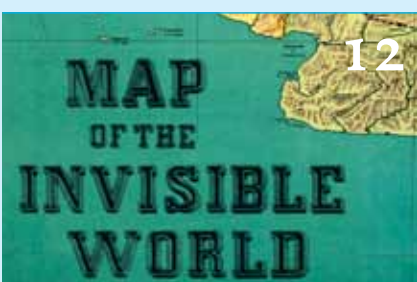

8-9

WAT LAZEN

SYLVIA DORNSEIFFER
MARION BLOEM
ALFRED BIRNEY
EN HANS MOLL

10-11

12

TASH AW
RECENSIE

LETTERKUNDIG
MUSEUM:
BINNENDIJKS

13

14

IN MEMORIAM
RUDY KOUSBROEK

INTERVIEW
15

NYAI ONTOSOROH
TONEEL UIT
INDONESIË

19

BACKPAY
COLUMN

19

20

MAX HAVELAAR

19 T/M 30 MEI
**MALIEVELD
DEN HAAG**

Over Indisch Anders

Indisch Anders, boekenkrant bij het Tong Tong Festival, richt zich op lezers met een belangstelling voor (post)koloniale letteren. *Indisch Anders* verschijnt onregelmatig in een oplage van 50.000. De boekenkrant is gratis verkrijgbaar bij de boekhandel.

Een partner-uitgave is de *Pasarkrant*, festivalkrant van de Tong Tong Fair (opl. 185.000 ex.) met o.a. een volledig programmaoverzicht.

Indisch Anders ontvangen?

Indisch Anders verschijnt onregelmatig. Wilt u het volgende nummer thuis ontvangen? Mail uw adresgegevens naar anders@indisch.nu of stuur een briefkaart naar Indisch Anders, Bezuidenhoutseweg 331, 2594 AR Den Haag. Wilt u *Indisch Anders* steunen en zo meehelpen de verschijningsfrequentie te verhogen? Maak dan een donatie over op bankrek. 606 59 19, t.n.v. St. Tong Tong, Den Haag. Lees meer op www.tongtong.nl.

Adverteren ?

Wilt u adverteren in *Indisch Anders*? Bel Rapti Golder-Miedema, 070 – 338 2775 of mail naar advertenties@tongtong.nl. Zij kan u ook informeren over de advertentiemogelijkheden van *De Sobat*, relatiemagazine van Stichting Tong Tong, uitgever van *Indisch Anders*.

Wilt u nog dit jaar adverteren op het Tong Tong Festival? Bel of mail dan snel.

Tong Tong Festival

Het Tong Tong Festival biedt de beste mix van oost en west in een modern en origineel programma. Het brengt artiesten, auteurs en wetenschappers van (inter) nationale faam naar Den Haag.

Het Tong Tong Festival produceert eigen multidisciplinaire producties en mengt muziek- en danstradities.

De naam van het festival verwijst naar Stichting Tong Tong. Deze organisatie zet zich al tientallen jaren in voor het behoud, de overdracht en het stimuleren van de Indische (Euraziatische) cultuur.

Waar? Het Tong Tong Festival vindt plaats in vijf theaters en een expositieruimte op de 52^e Tong Tong Fair op het Malieveld in Den Haag.

Wanneer? Van 19 t/m 30 mei 2010.

Passe-partout: Een dagkaart voor de Tong Tong Fair is inclusief passe-partout voor het Tong Tong Festival.

Dagkaart: norm. doordeweeks € 11,50; norm. za of zo € 14,50; 65+ doordeweeks € 7,50; 65+ za of zo € 9,-; kind. 2 t/m 11 jr € 4,50; studenten € 9,50; CJP € 8,50. Korting voor groepen en personeelsverenigingen.

Meer info: www.tongtongfestival.nl en 0900 – 72 72 762 (€ 0,45 p.min.).

medewerkers

Peter van Amstel (1952) is musicoloog en werkzaam als freelance publicist en muziekjournalist, docent en adviseur. Zijn belangstelling betreft vooral oosterse (hof-)muzieken, nieuwe muziek, en mengvormen van westerse en niet-westerse muziek. Hij publiceerde jarenlang in de *Volkskrant* en recentelijk o.m. in *Mixed Wereldmuziekmagazine*. Zijn laatste boek *Dijkdoorbraak – A Breach in the Dike* verscheen in 2008.

Rabin Baldewsingh (1962) werd geboren als kleinzoon van Indiase contractarbeiders in Leiding 8A in Suriname. Kwam op 13-jarige leeftijd in Nederland, volgde hier middelbaar onderwijs en studeerde enkele jaren Engels in Leiden. Na een loopbaan in de media sinds 2006 wethouder in Den Haag voor de PvdA, van Burger-schap, Deconcentratie, Leefbaarheid en Media.

Alfred Birney (1951) is een nazaat uit een Indische plantersfamilie en geboren in Den Haag uit een Indisch-Chinese vader en een Brabantse moeder. Hij debuteerde in 1987 met *Tamara's lunapark* en publiceerde vorig jaar zijn negende fictie-titel, de novelle *Rivier de Lossie*. Twee romans werden in het Indonesisch vertaald. Zijn bloemlezing *Oost-Indische inkt; 400 jaar Indië in de Nederlandse letteren* (1998) verscheen vorig jaar in herdruk.

Jessica Baro (1964) is voor het tweede achtereenvolgende jaar programmeur van het Bibit-Theater. Daarvoor was ze onder meer eindredacteur bij de nieuwssite www.wereldjournalisten.nl en bedrijfsjournalist bij FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling. Als freelance (web-) redacteur werkte ze voor diverse opdrachtgevers. Na haar studie Sociale Geografie bracht ze als reisleidster enige tijd in Indonesië door.

Marion Bloem (1952), schrijver, filmmaker, dichter en beeldend kunstenaar, brak door met *Geen gewoon Indisch meisje* (1983) en de documentaire *Het land van mijn ouders* (1983). Haar speelfilm *Vervan familie* (2008), gebaseerd op haar gelijknamige roman, reeds verkrijgbaar op dvd, wordt uitgezonden door MAX (augustus 2010). Haar nieuwste literaire werken zijn *Vervlochten Grenzen* (2009) en *Geen Requiem* (2009).

Leslie Boon (1978) is geboren in Jakarta en woont sinds 1993 in Nederland. In 2007 publiceerde zij samen met Siem Boon Rogier Boon, *Indisch ontwerper*. Zij studeerde Indonesische Talen en Culturen in Leiden.

Sylvia Dornseiffer (Jakarta, 1954) is neerlandica en sinds 1978 werkzaam in de culturele sector. Haar belangstelling voor de Indische literatuur dateert vanaf haar studietijd, met name door onderzoek naar leven en werk van haar voorvader, schrijver en courancier Willem Leonard Ritter (1799–1862). Dornseiffer was ruim 20 jaar directeur van het Fonds voor de Letteren. Onlangs werd zij benoemd tot directeur van het Amsterdams Fonds voor de Kunst.

Eva van Geleuken (1962) is neerlandica, freelance tekstschrijver en lerares Nederlands. Voor Stichting Tong Tong werkte ze mee aan de uitgave van twee boeken: *Ik wilde eigenlijk niet gaan* (1993), over de repatriëring van de Indische Nederlanders en *Met kruiden en een korrel zout* (1994), over de Indische keuken.

Tineke Hellwig (1957) is een Associate Professor in Asian Studies aan de University of British Columbia in Vancouver, Canada. Ze werd geboren in Surabaya, groeide op in Utrecht en studeerde in Leiden. Haar vakgebied en onderzoek betreffen Indonesische en Maleise literatuur, literaire kritiek, cultuurgeschiedenis, vrouwen en gender studies. Haar meest recente boek, samengesteld met Eric Tagliacozzo, is *The Indonesia Reader. History, Culture, Politics* (2009).

Hans Moll (1947) is geboren te Batavia. Redacteur bij *NRC Handelsblad*, schrijver van onder meer de serie *Indische Inrijkjes op de Achterpagina*. Maakte twee keer een tocht van negen maanden door Zuidoost-Azië (1979 en 1982) en publiceerde daarover artikelen in *Intermediair* en *de Volkskrant*. Schreef op basis van die ervaringen de roman *Levisons Reis*.

Bert Paasman is emeritus hoogleraar Koloniale en Postkoloniale Cultuur- en Literatuurgeschiedenis (Universiteit van Amsterdam). Zijn dissertatie behandelde het Nederlandse slavernijdiscours. Hij publiceerde over de letteren van de Verlichting, van Oost- en West-Indië en Zuid-Afrika en over de moderne migrantenliteratuur. Hij was onder andere redacteur van *Oso*, tijdschrift voor Surinamistiek en het Caraïbisch gebied, en van *Indische Letteren*.

Pamela Pattynama (1948) is Bijzonder Hoogleraar Indisch-Nederlandse Literatuur en Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam. Zij doet onderzoek naar postkoloniale herinneringen aan Nederlands-Indië in literatuur, films en herdenkingsrituelen. Zij is vooral geïnteresseerd in generationele overdracht van herinneringen en erfgoed.

Edy Seriese (1950) is directeur van het Indisch Wetenschappelijk Instituut (IWI) en projectleider van de Stichting Indische Cultuur (SiC). In beide functies verzamelt ze vertellingen van Indische mensen uit Indië en elders. Haar meest recente productie is de dubbelvd *Krontjongan* (2009) over Indische muziek. Een volgend deel, over *Door-emigreren*, zal in 2011 verschijnen.

Nicolette Smabers werd geboren in Den Haag. Zij debuteerde in 1983 bij De Bezige Bij met de verhalenbundel *De Franse tuin*, gevolgd door *Portret van mijn engel* en *Chinezen van glas*. Tussen 1992 en 2001 schreef Nicolette Smabers voornamelijk voor kinderen, aanvankelijk onder haar eigen naam, vanaf 2001 onder de naam Colette Li. In 2003 verscheen de roman *Stiefmoeder*. In het najaar van 2009 verscheen haar tweede roman, *De man van gas en licht*.

redactioneel

AUTHENTIEK GEMENGD

100% INDISCH

Altijd dat ge-urm over authenticiteit. Altijd weer de kritiek dat gemengdbloedigen, gemengde cultuur, niet authentiek, niet puur genoeg zijn. En nog erger, mensen die zelf van gemengde afkomst zijn, die zulke woorden overnemen. Siem Boon, hoofdredacteur van Indisch Anders en directeur van het Tong Tong Festival, komt het echt een heel eind de keel uit.

■ Het motto van het Tong Tong Festival luidt “de beste mix van oost en west”. Dat is ook bedoeld als knipoog naar de voor-geschiedenis van ons Indo's, onze Indische cultuur, en feitelijk mengculturen in het algemeen, en koloniale mengculturen in het bijzonder.

“We zijn allemaal van gemengd ras tegenwoordig – ik, Barack Obama, Tiger Woods, Lewis Hamilton”, zei Hanif Kureishi tegen de *Asia Literary Review* (editie Spring 2010). Zijn vader was Pakistaans, zijn moeder Engels. Hij werd geboren in 1954, ten zuiden van Londen, toen de grote migrantenstroom naar Groot-Brittannië op gang kwam. “In mijn jeugd werd je veracht als je halfbloed was vanwege het idee van ‘zuiverheid’ dat mensen hadden. Je was of zwart of blank. Maar het idee dat je iets daartussen zou zijn, leek een afschuwelijke vergissing. Mensen vroe-

gen altijd ‘waar hoor je bij? Weet je wie je bent? Ben je een van ons of een van hen?’. Het was om gek van te worden, omdat ik het echt niet wist. Moest ik kiezen?”

Niet alleen de gemengdbloedigen, ook het cultureel gemengde krijgt het vaak voor de voeten geworpen, de beschuldiging niet authentiek te zijn. Ons festival ook, zó vaak, te vaak. ‘Niet authentiek Indonesisch meer.’ Beste mensen, dat is het nooit geweest en wil het ook helemaal niet zijn! Ach, authentic: wat een woord met een ‘kunstnijverheidspony’, zoals een artistieke huisvriend dat vroeger noemde. Geen woord waar wij kunstvreter, levenskunstenaars, ‘iets mee kunnen’. *Authentiek!* Pah!

Die afwijzing van het gemengde – of het nu raciaal of cultureel is – komt volgens mij niet zozeer voort uit liefde voor authenticiteit, als wel uit angst voor de onzekerheid en meerduidigheid die bij het leven hoort. Het is bij uitstek de kunst en daarbinnen naar mijn smaak bij uitstek de literatuur, die deze meerduidigheid en onzekerheid heel precies kan weergeven. Veel ongemak en ongeluk ontstaat door onwillekeurig en onbewust taalgebruik; juist door middel van vernieuwend en bewust gebruik van taal kunnen oude denkbeelden en misverstanden ook weer afgebroken worden. Zo is ons Tong Tong Festival dus geen verwaterd, verwesterd, ‘mislukt’, festival, maar “de beste mix van oost en west”.

COMMERCE EN HEIMWEE

Wat we ook vaak moeten horen: “commercieel!”. Aan die onfaire beschuldiging wil ik eigenlijk niet teveel woorden vuil maken. U leest deze boekenkrant. Een doorsnee boek kost meer dan een toegangskaartje voor ons festival. De meeste festivals zijn duurder dan het Tong Tong Festival. Iedereen die dit eerlijk vergelijkt, ziet het vanzelf. Dat de prijzen zo laag kunnen zijn, komt voor een belang-

rijk deel door de aanwezigheid van de Grand Pasar, net als het Tong Tong Festival onderdeel van de Tong Tong Fair. Op de Grand Pasar staan stands, en die stands zijn voor een groot deel verkoopstands. Dus handel, dus commercie? Maar wat doet dat ertoe? Waarom moet het als een ontmaskering of beschuldiging keer op keer geconstateerd worden: commercieel? Waarom kan men niet net zo objectief constateren dat een groepje mensen zo inventief was om zelf een manier te verzinnen en realiseren waardoor zij de cultuur konden presenteren en beleven die door de rest van de samenleving, met name het subsidiërende deel, was afgeschreven? Waarom kan men het niet tenminste een déél van de tijd ook over dat culturele programma hebben?

Ik denk omdat het beeld van Indië nu eenmaal zo gestold is: de kolonie was in de eerste en laatste plaats een commercieel project van de VOC en de BV Nederland, dus alles wat Indisch is, heeft die geur om zich heen hangen. Tsssk!

Voor anderen, die Indisch vooral van thuis kennen, is Indisch in de eerste plaats iets privés, iets ‘geheims’, iets eenvoudigs en iets belangeloos. Indisch eten: je kreeg het altijd gratis van je oma tot je VOL zat – en hier moet je ervoor betalen? *Never mind* de prijs, geld vragen voor Indisch eten is *commercieel*, en die Eetwijk van de Tong Tong is *duur!* Enne... een beetje gênant ook, om “zo Indisch te doen” in het openbaar! Wel gezellig, wel verleidelijk, maar... “gênant”! ‘Jullie maken mij maloe*! Ik kan geen trots voelen, ik kan er niet voor uitkomen dat ik jullie ieder jaar bezoek. Als jullie evenement genoemd wordt, en mijn collega’s zeggen: “Ja, gezellig, maar wel commercieel”, dan zwijg ik niet eens, dan zeg ik: Ja, vroeger was het veel beter!’

Nog zo’n gestold beeld: Nederlands-Indië is voorbij, dus Indisch Nederland kan niet bestaan. Wie vandaag de dag nog over Indisch praat, kan zich niet bij die feiten neerleggen. Die heeft een hang naar vroeger. Die heeft heimwee, “tempo doeloe!”, die is nostalgisch. En nostalgie is sowieso fout (tenzij het nostalgie naar de diepvrieswinters van de Elfstedentocht is).

NRC Handelsblad in maart van dit jaar: “De heimweecultuur van Tong-Tong en de Pasar Malam”, sprekend over 1964. Zo’n frase, zo’n makkelijk epitheton, zonder toelichting of argumentatie, maakt me razend. Onnadkend een krachtige, kritische, zelfbewuste beweging wegzetten met wat in de Nederlandse goegemeente een scheldwoord is. En waarvoor? Om een wit voetje te halen bij die goegemeente? De term ‘heimweecultuur’ is alleen te begrijpen vanuit de premisse dat vergeten de norm is. Maar herinneren is niet hetzelfde als heimwee. Tijdschrift *Tong-Tong* werkte – zeker rond 1964 – en Stichting Tong Tong werkt nog steeds, en ook het Tong Tong Festival werkt vanuit de overtuiging dat Indische geschiedenis vaderlandse geschiedenis is, en Indische cultuur een voorbeeld van Nederlandse cultuur. We verzetten ons tegen de wegwerpneiging die Nederland bij Indisch heeft. Maar niet uit heimwee.

Om nog een schrijver te citeren: “The past isn’t dead and buried. In fact, it isn’t even past.” William Faulkner. Geciteerd door

Barack Obama in zijn beroemde speech over ras en zijn eigen gemengde afkomst, op 28 maart 2008 in Philadelphia. Een meesterproef van verzoenend taalgebruik, in woorden verbeeld wat hij zelf hoopt te zijn: 1 + 1 = 3. Geen halfbloed, maar een dubbelbloed. In die speech uit 2008 zei Obama: “Op verschillende momenten tijdens de campagne vonden commentatoren me of ‘te zwart’ of ‘niet zwart genoeg.’” Over zijn blanke en zwarte voorouders, en zijn veelkleurige familie (onder wie een Indonesisch-Amerikaanse halfzus), zei hij: “Deze mensen zijn een deel van mij. En ze zijn een deel van Amerika, dit land dat ik zo liefheb.” Barack Obama: voor sommige Amerikanen toch niet ‘authentiek’ genoeg.

DESTRUCTIEVE TAAL

Iedereen met enige voorkennis weet dat zelfs de basistermen Indië, Indonesië, Indisch, Indo, Indonesisch al bijna niet zonder brokken in het dagelijks taalgebruik worden toegepast. Echte misbaksels als deze komen regelmatig voor: Indonesische Nederlander en Nederlands-Indiër (wanneer Indische Nederlander bedoeld wordt), Indische onafhankelijkheid (wanneer bedoeld wordt die van 1945 en 1949), Indonesische markt (als bedoeld wordt Indisch festival) of, een juweeltje van vorige maand: Den Haag, de weduwe van Indonesië!

Het erge is uiteraard dat de vergissingen het totale gebrek aan historische kennis onthullen. In elk geval lijkt de trend eerder te zijn naar minder kennis en minder begrip dan naar een verbetering op dit gebied. De conclusie die opdoemt: het is misschien niet meer haalbaar om in Nederland echt gekend te worden als Indische Nederlander. Heel hard.

Maar ieder individu staat voor de keus: vergeet en misken ik ook mezelf? Neem ik het modderig perspectief van de anderen over of laat ik zien wat ik denk dat ik kan zijn? Denk aan Barack Obama en wat hij wist te bereiken, ondanks zijn ‘inauthentieke’ afkomst en ondanks zijn ‘funny name’. Denk ook aan Tjalie Robinson en herinner je waartoe taal en literatuur in staat zijn. Literatuur geeft stem, roept op, kan juist wel de mengvormen laten zien, niet alleen de makkelijk verkoopbare clichés. Kunst helpt je een weg te vinden, naar waar je echt jezelf bent, echt *authentiek* bent, niet de woordvoerder van een ander, niet de naprater van iemand die niet eens weet waar hij het over heeft.

Hanif Kureishi in datzelfde interview: “We hadden het zoëven over hoe mensen je kunnen vormzelen met hun beschrijvingen. Zij bezitten de taal. Zij hebben de macht. Het is zoiets destructiefs om een ander aan te doen: Jij bent een Paki; jij bent niks. Het zuigt je leeg. Je uitspreken, creatief zijn en schrijven, dat lijkt me echt authentiek.”

* *maloe* verlegen, schaamte

(ADVERTENTIE)

NICOLETTE SMABERS

De man van gas en licht

ROMAN * DE BEZIGE BIJ

essay

HET PAK VAN SJAALMAN EN ANDERE VERTELLINGEN

HOREN WAT ER NIET GEZEGD WORDT

Kiran Desai schreef met **The Inheritance of Loss** (Hamish Hamilton Ltd, 2006, vertaald als **De erfenis van het verlies**, De Bezige Bij, 2006) een internationale bestseller die onder andere met de Man Booker Prize bekroond is. Edy Serieze las het met Indische ogen.

door Edy Serieze

Op een dag belde een onverwachte bezoeker aan. Mijn moeder begroette hem hartelijk, voorzag hem van koffie, brood en koek, en riep – “kijk toch eens wie er is” – mij erbij. Ik koutte met de gast zolang hij kauwde en bracht hem vervolgens naar de deur. Daar verscheen mijn moeder, “ga je d'r alweer vandóór”, liet hem uit, zei uit de grond van haar hart “dànk je” tegen mij en verdween weer in haar serre. Mijn Hollandse geliefde stond er bij en keek er naar. Wat gebeurde hier, vroeg hij verbijsterd?

Indisch luisteren gebeurde er, een vaardigheid die je als kind met de nasi tim binnengeleefd krijgt. Het is horen wat er niet gezegd wordt op basis van ervaringskennis, een soort intuïtieve voorloper van *contrapuntal reading*¹. Mijn moeder wou haar gast niet voor het hoofd stoten, haar moeizaam veroverde leesuurtje niet opgeven, en achteraf geen spijt hebben. Dat hoorde ik uit haar toonhoogte, aan de dwingende klank waarmee ik opgeroepen werd en las ik af aan de aard en omvang van de consumpties. Dus

zorgde ik voor een hartelijk en snel afscheid van de bezoeker. Hypocriet, vond mijn toenmalige geliefde. Een kwaliteit, vond ik. Over kwaliteit valt nog te twisten, maar een paar gram van mijn Indische vaardigheid wenste ik John Mullan hartgrondig toe in zijn gesprek met de Indiase schrijfster Kiran Desai². Waarom luisterde hij niet naar haar? Merkte hij niet dat ze zijn vragen niet kon beantwoorden? Hoorde hij niet wat ze nadrukkelijk niet zei? Of was ik echt de enige die haar het woord roman (*novel*) geen ene keer in de mond hoorde nemen. De enige, die haar bij elke nieuwe vraag van Mullan of zijn publiek, hoorde denken: Neehee, meneer de interviewer, mevrouw de vragensteller, geachte alleen-prijsboeken-lezers, en ook eventuele toekomstige biografen, neehee, ik heb geen ‘plot’, ik presenteer geen ‘characters’ ik doe niet aan ‘structuur’ als invuloefening. Ik schets geen ‘beeld’, negatief of positief, van India, New York noch migranten. Neehee! Uw vragen zijn niet aan de orde! Mijn boek is immers geen roman! Kwam het doordat de Desai haar interviewer en zijn publiek zo duidelijk niet voor het hoofd wilde stoten, dat mijn Indische reflexen zo getriggerd werden? Alert geworden bemerkte ik wel meer bekende trekjes. Haar gesprekstechniek bijvoorbeeld: ingaan op een onmogelijke vraag om alsnog je eigen verhaal te kunnen vertellen, precies de Indische strategie van *de omweg*. Een bruikbare strategie, behalve bij vragen zoals Mullan stelde. Deze roman gaat over geografie en tijd en is hoogst *remarkable, isn't it?* Die rechter verkracht zijn vrouw steeds, toch? Dat gedoe met dat hondje, is dat om de rechter aardiger te maken? Is dat bewust gedaan, die korte hoofdstukken, dat leest zo lekker voor het slapen gaan, ja lezen is ook heel fysiek.

Dus ja, het is heel erg als je boek een roman genoemd wordt. Als je tenminste een Vertelling hebt willen schrijven.

Isn't it?-vragen, waarop alleen een instemmend geluidje wordt verwacht, want Hoe-lang is een Chinees, en de ‘omweg’ loopt er op dood. Dus wàt Desai na haar noodzakelijke instemmende geluidjes ook uitlegde, over haar werkwijze, haar intentie, de ontstaanswijze van haar boek, Mullan en zijn publiek bleven *De erfenis van het verlies* hardnekkig een roman (“*your novel*”) noemen. *Remarkable, isn't it?*

PAK VAN SJAALMAN

Nou ja, hoe erg is het als je boek een roman genoemd wordt? Vraag dat *Max Havelaar* maar eens, het mooiste voorbeeld van erg in de Nederlandstalige literatuurgeschiedenis. Zijn ervaringen laten zien wat het kost om je Pak van Sjaalman tot een roman te maken: het wordt een Mooi Verhaal, en een tandenloze tijger. In het boek vindt Droogstoppel het Pak zo'n zootje ongeregeld dat hij het niet eens wil uitgeven. Buiten de roman, in het echte leven, veranderde de uitgever

doodleuk alle concrete data en (plaats-)namen in het boek in ...-tjes. Weg alle verwijzingen vanuit het boek naar de echte – koloniale – wereld. Latere vakgenoten gingen nog verder door de vertelling ‘Saïdja en Adinda’ uit het boek te lichten en apart uit te geven. Weg Multatuli's Aanklachten tegen Koloniale Misstanden. Een Mooi Verhaal, meestal roman, novelle, of *short story* genoemd, smooit alle kritiek en beschermt daarmee de heersende norm. Het is de kwaliteit waarmee het in de loop der tijd de belangrijkste drager van de westerse ideologie werd, of die nu kolonialisme, imperialisme of gewoon ‘de beschaving’ genoemd wordt³. Daarom wilde Multatuli geen roman schrijven⁴ en schreef hij behalve Droogstoppel ook Max Havelaar z'n boek uit om ‘zelf’ de pen op te nemen: ik schrijf niet voor de mooiigheid, “ik wil gelezen worden!” Had de grote schrijver dit gesprek van Desai met haar lezers gehoord, dan had hij ronduit geschreven: ik wil begrepen worden. Het ontbrak hem immers niet aan (bewonderende) lezers⁵, maar aan begripende lezers. Net als Desai nu, zat hij vast aan lezers van Romans, gewend aan een Structuur, een Plot en Personages, verzonnen door een Schrijver die het leven overzichtelijk maakt in een Mooi Verhaal. Lezers ook, die niet zo gediend zijn van kanttekeningen bij hun heersende norm, maar wel graag kritisch zijn over vermeende misstanden elders. Is het huwelijk van de rechter zo slecht omdat het een gearrangeerd huwelijk is? Schetst u niet een heel negatief beeld van India? Verschrikkelijk toch, die toestanden in die migrantenrestaurants in New York? Hoe-erg is een Chinees? Tegen deze bierkaai in legt Desai uit dat haar boek daar niet over gaat. Dat haar boek niet werkt als een roman, omdat zij als schrijver niet werkt als *novel writers*. Haar werkwijze, die ze – ook zo Indisch – “andersom” noemt, staat juist haaks op die van haar collega's. Zij verzamelde vertelsels, korte en lange, buitenissige en alledaagse, van mannen, vrouwen, ouderen en jongeren (geen kinderen!), uit officiële historische bronnen en uit familie verhalen, uit eigen en andermans herinneringen, honderden vertelsels, een waar Pak van Sjaalman van meer dan 1.800 A4-tjes. Dat was haar eerste daad als schrijver. Daarna besteedde ze uren, dagen, maanden, 8 jaar!, aan staren naar en herkauwen van die teksten. En langzaam als de olie die boven komt drijven wanneer het gerecht bijna klaar is, ging ze verband zien tussen het ene vertelsel en het andere, tussen het ene groepje vertelsels en een ander. Dat verband legde ze vast, dat was haar tweede daad als schrijver. Ze herschreef die 1800 pagina's vertelsels tot drie levensverhalen, een over de rechter en diens verleiden, een over de kok en diens zoon Biju in Amerika, en een over kleindochter Sai en haar vriendengroep. Daarmee gaf ze betekenis aan al die losse vertelsels, want betekenis legt ze uit, “is er niet vanzelf”, die is “in stukken gebroken” en de brokstukken moeten weer verzameld en in een verband worden ondergebracht. Zo Indisch alweer. Ging na de dekolonisatie en landverhuizing in Nederland niet de hele Indische Tweede Generatie, postkoloniale kinderen van landverhuizers, op zoek naar betekenis? Naar het verband tussen al die flarden en brokstukken aan ver-

Kiran Desai

maar wel onherroepelijk voorgeschiedenis van het heden.

VOORGESCHIEDENIS

Zonder ophef praktiseert Desai haar “recht op het eigen verhaal”¹² door haar Pak van Sjaalman als voorgeschiedenis van het heden te presenteren. Daarmee gaat Desai een stap verder dan Boon. Haar voorstel betreft geen alternatief voor een literair genre, maar voor een traditioneel historisch beeld. Haar levensverhalen vormen een verleden dat het heden bepaalt, of ‘de Westerse beschaving’ dat nou wil of niet. Het heden dat zij beschrijft komt voort uit dat koloniaal verleden en daarover schrijft zij, omdat ze “niet het verleden wil bestrijden, maar het heden wil vangen”.¹³ Het postkoloniale heden is niet een leven in twee werelden, maar in één wereldwijde. Een globale wereld, die gekenmerkt wordt door makkelijke fysieke bereikbaarheid en ongemakkelijke maatschappelijke onbereikbaarheid van de ‘westerse beschaving’, althans gezien vanuit de marge. Waarom dat heden zo is, vertelt de voorgeschiedenis. Hoe dat heden verloopt, vertelt Desai. Haar historische schetsen zijn hilarische impressies van koloniale (India toen) en post-koloniale (Kalimpong in 1986) plaatsen, van dito situaties (Jemu als rechtenstudent in Engeland, Biju als illegale migrant in Amerika) en van schurende typeringen van hedendaagse mensen (geslaagde emigranten, hun familie in India, jonge opstandelingen, New Yorkse restauranthouders). Rare rijtjes, leuke lijstjes, geinige rijmpjes, onverwachte hoofdletters en andere typografische afwijkingen, door een lezer “zo on-Engels” genoemd, bevestigen de gewoonte van de Vertelling om traditionele grenzen te overschrijden. Haar schrijfstijl is “als New York zelf: snel, dwingend, veel vertellingen van veel mensen”, haar werkwijze (*cut and paste*) en haar opvattingen over mooi: snel, kort en voortdurend zappend tussen personen, locaties en tijden, zijn ondenkbaar zonder het moderne leven achter een computer in een wereldstad, en brengen vrolijkheid, humor en eruditie in. Haar personages, zoals de rechter en zijn kok die sterk op Phileas Fogg en Passpartout lijken¹⁴, zijn niet alleen bron van vermaak, maar ook van hoop. In die wereldwijd hopeloze postkoloniale verlies-verliessituatie waarin ieders zekerheden voorgoed verdwenen lijken, opereren hoopgevende mensen als Saeed Saeed in New York en Sai en Gyan in Kalimpong. En door dat ogenschijnlijk ratjetoe aan vertelsels heen, slingert zich als een

telsels, liedjes, wijsjes, die herinneringen van hun ouders aan onbekende mensen, plaatsen en situaties, waarmee zij opgroeiden? En herschreven ze daarmee niet als het ware, net als Desai, hun Pak van Sjaalman tot levensverhalen van hun ouders, familie verhalen van hen zelf, hun eigen voorgeschiedenis?⁶ Alleen liet Desai het niet bij verzamelen en herschrijven. Zij schreef ook een verhaal om de drie levensverhalen met elkaar te verbinden. Dat verhaal, dat in de actualiteit speelt, in februari 1986 in Kalimpong, en waarvan de nasleep van een jaar in losse flarden (*“cut and paste”*) door het boek is verspreid, is volgens de schrijfster de werkelijke *“narrative”* van haar boek.

VINCENT MAHIEU

‘Narrative’. Die term deed mijn Indisch hart echt opspringen. Vertelling is immers het sleutelwoord van Jan Boon. Met die term begon hij, in Indonesië nog, zijn schrijverscarrière als Vincent Mahieu en Tjalie Robinson. Zijn ‘Intro’ bij *Tjies* is een belijdenis voor de Vertelling, zijn *Tjies* (1956) en *Tjoek* (1960) noemde hij Vertellingen, zijn tijdschrift *Tong-Tong* moest “het mooiste vertelselboek” over Indië worden, zelfs zijn poëzie noemde hij geen Gedichten maar Sing-Song Vertellingen en zijn schrijven “een jacht naar de vertelling”⁷. Boons keuze voor de Vertelling is een voorstel tot een alternatief voor de “roman en trilogieën [...] novellen en *short stories*”. Onder verwijzing naar *Duizend-en-één nacht* plaatste hij zich in de niet-westerse, mondelinge literaire traditie van de raamvertelling, en benadrukte een bijzondere betekenis van het genre: het vertellen uit levensnoodzaak op straffe van dood. En hij moderniseerde het genre door nieuwe kenmerken toe te voegen: de herinnering als bron, gewone mensen als vertellers, en een Opschrijver die ervaringskennis noteert⁸. Zo gaf hij body aan de wereld zoals hij die als Indischman kende, maar die niet of onherkenbaar vervormd in de *mainstream* literatuur van Mooie Verhalen voorkwam, en daar ook niet in paste. Daarmee ging hij een stap verder dan Multatuli. Hij bekritiseerde de koloniale maatschappij niet om die te verbeteren, hij liet eenvoudig een alternatieve samenleving zien, met “bestaanelementen, die het verdienen voort te leven”⁹ die hij uit eigen ervaring kende¹⁰. Met deze literaire positiebepaling plaatste

hij zich welbewust in de marge van en tegenover de dominante cultuur in de kolonie. Is het toeval dat juist het ‘Intro’ en de ‘Vijf Sing-Song Vertellingen’ uit alle herdrukken van *Tjies* zijn verdwenen?¹¹ Dat in *Vincent Mahieu Verzameld Werk* naar zijn Vertellingen verwezen wordt met de term verhalen? Dat al het werk van Tjalie Robinson met de uitgave van *Vincent Mahieu Verzameld Werk* van de literaire aardbodem verdwenen lijkt? En dat Boon hetzelfde deed als Douwes Dekker: voorgoed de identiteit aannemen van zijn belangrijkste personage, als levend contrapunt bij ‘de westerse beschaving’? Dus ja, het is heel erg als je boek een roman genoemd wordt. Als je tenminste een Vertelling hebt willen schrijven.

Of Desai het werk van Boon kent, weet ik niet. Wel dat zij gevormd is door auteurs in een vergelijkbare positie als Boon, zoals Sal-

Het postkoloniale heden is niet een leven in twee werelden, maar in één wereldwijde.

man Rushdie en Anita Desai, haar moeder, schrijvers uit voormalige koloniën, die “eigenlijk tot twee werelden behoren” en na de dekolonisatie door hun werk zijn “toegetreden tot de *mainstream* van de Europese cultuur” (Said, p.73). En ook dat Kiran Desai zich met haar term *‘narrative’* nadrukkelijk in de traditie voegt van schrijvers die geen romans schrijven, omdat de wereld zoals zij die kennen daar niet in past. Waarom zouden hun boeken dan roman moeten heten, in plaats van Vertelling? Desai schrijft Vertellingen als Boon. Met haar *‘narrative’* verwijst zij naar de levenreddende raamvertelling en met de drie levensverhalen naar de ervaringskennis van gewone mensen uit de marge van de dominante cultuur. En net als Boon moderniseert ze het genre met nieuwe kenmerken, in haar geval dat van de Voorgeschiedenis. Voor haar, Tweede Generatie, post-koloniaal kind van geslaagde migrantenouders, is het koloniale verleden geen eigen herinnering meer. Het is geschiedenis geworden, samengevat in levensverhalen,

briljante leeswijzer de nasleep van de gebeurtenis in februari 1986 in Kalimpong in het huis van de rechter. Zo verlegt Desai het accent in haar vertellingen van daar en toen, naar hier en nu. Van de depri van de kolonie, langs het *dépit* van de dekolonisatie, naar een toekomst die wat beters in petto moet hebben, voorbij de onschuld, en de roman, en de traditionele historische beeldvorming.

Dus ja, het is erg als een boek ten onrechte een roman genoemd wordt, als het maar een echte Vertelling betreft. Zo’n vertelling die je bij de lurven grijpt en – de Literatuur voorbij – meesleurt het Leven¹⁵ in zoals je dat zelf kent, dubbellaags en bloedserieus, lichtvoetig en diepgaand, stevig beschreven maar wel met vuisten waar je voordurend stiekem in lacht. En nee, bij nader inzien valt over de kwaliteit van Indisch luisteren niet te twisten. Zolang je daarmee maar op het spoor komt van schrijvers als Desai. Wat sneu voor lezers als Mullan dat zij dit allemaal missen. *Isn’t it?*

- Edward Said, *Culture and Imperialism*, 1985
- The Guardian Bookclub, podcast, 14 november 2009
- Edward Said, *Culture and imperialism*, 1985
- Eduard Douwes Dekker schreef geen romans. Woutertje Pieterse kwam uit de *Ideeën*, zoals *Saidja* en *Adinda* uit de *Max Havelaar*
- 5 maart 2010, een EO-spelletje, de kandidaten moeten de vraag raden bij een gegeven antwoord. Antwoord: makelaar in koffie. Te raden vraag: Wat was het beroep van Max Havelaar in Multatuli’s gelijknamige roman?
- De dvd-serie *Vertellingen uit de Indische Cultuur* (Amsterdam, SiC, 2004-) gaat nog een stap verder en ‘schrijft’ de recente geschiedenis van de Indische cultuur d.m.v. groepsvertellingen
- Mahieu *Tjies*, een bundel *Vertellingen* (1956), p. 3-5
- Serie ‘Het Pak van Sjaalman’, 2009, www.iwi-nu.nl/Lezingen
- Citaat van het herdenkingstegeltje bij het overlijden van Boon in 1974
- Zijn eerste eigen tijdschrift *Gerilja* (Amsterdam, 1955) droeg de ondertitel ‘Maandblad voor zelfbehoud’
- De ‘Vijf Sing-Song vertellingen’ staan wel in *Vincent Mahieu Verzameld werk*, maar anders en onder de titel *Gedichten*
- Said 1999, p.21
- BBC World Book Club, radio-uitzending en podcast, januari 2010
- J. Verne *De reis om de wereld in 80 dagen* (1873). Fogg wordt wel de allereerste toerist genoemd. Hij reist omdat het kan, zonder andere noodzaak (Sloterdijk *Het Kristalpaleis*, 2006, p.41 ev). Zo reist Desai in haar boek door de tijd
- Tjalie Robinson: “Literatuur is niets, Leven is alles” in Rudy Kousbroeks Pak van Sjaalman: *Het OostIndisch Kampssyndroom*, p. 111

Doorpraten met Edy Serieese

Wilt u met Edy Serieese verder praten over Kiran Desai’s *The Inheritance of Loss* (*De erfenis van het verlies*) en over ‘Lezen met Indische ogen’? Kom dan naar de gelijknamige leeskring in de Bengkel van het Tong Tong Festival op vrijdag 21 mei om 18.00 uur. Op dinsdag 25 mei 12.00 uur geeft Edy Serieese een workshop ‘Levensloop beschrijven’. Neem zeven foto’s of afbeeldingen mee die verband houden met het

te beschrijven leven en meld u bij de Bengkel. Een verdere voorbereiding is niet nodig. Tip: zondagmiddag 23 mei is om 15.00 uur in het Bibit-Theater van het Tong Tong Festival een lezing van Bijzonder Hoogle-raar Indisch-Nederlandse Literatuur en Cultuur (UvA) Pamela Pattynama bij te wonen, ‘Indische literatuur als postkoloniale herinnering’.

MULTICULTURALIST PUR SANG

Op 29 oktober 2008 had wethouder Baldewsingh een grote verrassing voor de aanwezigen bij de presentatie van de biografie van Tjalie Robinson door Wim Willems: op de plek waar ooit de Haagse Houtrusthallen stonden, zou een plein vernoemd worden naar de schrijver en mede-initiatiefnemer van de Pasar Malam Tong Tong (nu Tong Tong Fair): de Tjalie Robinsonduin. Tien maanden later verscheen **Schrijven met je vuisten; Brieven van Tjalie Robinson**, verzameld door Wim Willems. **Indisch Anders** vroeg aan Rabin Baldewsingh om Tjalie een brief terug te schrijven.

The greater our knowledge increases the more our ignorance unfolds
– John F. Kennedy

Beste Tjalie,

Ik heb lange tijd getwijfeld jou deze brief te schrijven. Maar nu de 52ste editie van de Tong Tong Fair eraan komt en er in de stad nogal wat te doen is geweest over het al dan niet steunen van multiculturele festivals, is de behoefte bij mij heel groot om met je van gedachte te wisselen. Immers, ik heb jou altijd als een voorloper gezien in het multicultureel debat in Den Haag en eigenlijk als een groot inspirator. Sta mij toe om even tegen je aan te kletsen, want er spelen heel veel zaken in ons land en in deze stad die ik als bedreigend ervaar voor de multiculturele stad. De term multiculturaliteit (die jij in jouw tijd propageerde) lijkt nu bijna een scheldwoord geworden. Het wordt gezien als een drama, een utopie. Ik zie de diversiteit van onze stad juist als een gegeven en als een kracht om nader tot elkaar te komen. Daardoor kunnen we met elkaar de stad verder ontwikkelen. Naar mijn gevoel zijn wij immers veroordeeld tot elkaar om 'samen stad te zijn'. Ik durf het eigenlijk niet te vragen, maar wat denk jij? Moeten wij die diversiteit in al zijn aspecten ontkennen en negeren of juist vieren met elkaar. Dat laatste spreekt mij erg aan, maar ik ben benieuwd hoe jij in dit verhaal zit.

Kijk, beste Tjalie, de afgelopen vier jaar heb ik als wethouder Burgerschap in Den Haag geprobeerd mensen het gevoel te geven dat ze erbij horen; dat zij er bij móeten horen. Ik heb ze steeds uitgedaagd om de samenleving tot zich te nemen en de goede dingen die ze hebben meegebracht toe te voegen. Het

beleid van burgerschap geeft hen die ruimte, omdat burgerschap appelleert aan de sociale verantwoordelijkheid van mensen die de stad samen maken, die verantwoordelijkheid nemen voor hun directe leefomgeving.

Den Haag is anno 2010 een mozaïekstad geworden met meer dan 140 leefstijlen uit alle hoeken van de wereld. Een 'Patchwork Heritage', zoals president Obama dat noemt. Een lappendeken aan leefstijlen die gezamenlijk een kracht uitstralen. Eigenlijk heb ik voor deze mooie stad (die jij zo liefhad en die ik beschouw als mijn vaderland) ook die ambitie om een mozaïekstad te zijn, waarbij de multiculturaliteit in onze stad als een kracht gezien wordt en niet als onze zwakte. Maar die lappendeken wordt door sommigen als een verlies beschouwd. Een verlies van de oude vertrouwde omgeving en van gestandaardiseerde normen en waarden. Wij zitten, denk ik, in Den Haag in een interessant tijdperk. We maken met elkaar een proces door dat voor sommige mensen beangstigend is en voor anderen weer een uitdaging. Volgens mij was dat in jouw tijd ook al zo. Ook ik wil graag dat iedereen in onze stad een herkenbare plek vindt onder de Haagse zon, met al onze leefstijlen en culturele waarden. Maar wel met een gezamenlijke opdracht: bruggen bouwen naar elkaar en komen tot gemeenschappelijke ambities, normen en waarden en liefde voor de stad. Zal dit gaan lukken? Ik

*Ik heb als wethouder
Burgerschap in Den Haag
geprobeerd mensen het
gevoel te geven dat ze
erbij horen; dat zij er bij
móeten horen.*

weet het niet. Vooral ook omdat vanwege electorale motieven grote politieke partijen naar mijn mening geen klare wijn schenken en niet eerlijk zijn naar de multiculturele samenleving toe. Ze proberen ons de put in te praten, terwijl jij en ik mensen toch proberen te laten zien dat het glas niet halfvol is, maar in Den Haag zelfs driekwart vol.

Tjalie, ik begrijp dit niet. Vooral ook omdat ik het gevoel heb dat ons burgerschapsverhaal goed valt in de stad. Kijk maar naar wat er gebeurt in de wijken en buurten. Mensen komen steeds nader tot elkaar. Ze proberen verbindingen te leggen door juist veel activiteiten te organiseren voor elkaar, maar ook met elkaar. Cultuur, sport en welzijn worden als verbindingselementen gebruikt in dit proces. Erg leuk, zou je zeggen. Kijk maar naar jouw eigen erfenis... de Tong Tong Fair. Een geweldig initiatief, waarbij je geprobeerd hebt mensen te laten proeven van wie de ander is. Dit evenement is nu uitgegroeid tot het grootste multiculturele festival van Den Haag en zelfs van heel Nederland. Ik weet zeker dat de Tong Tong Fair op een unieke wijze een bijdrage geleverd heeft aan de integratie van groepen mensen in de Nederlandse samenleving. En dat zouden we dan niet meer moeten herkennen of erkennen? Dat is toch te gek voor woorden, Tjalie.

EIGEN IDENTITEIT

Mijn beste Tjalie, in jouw tijd heb je ook geprobeerd de multiculturaliteit vorm en inhoud te geven. Je vertelde met verve hoe belangrijk het is om je eigen culturele identiteit te behouden en vanuit dat vertrekpunt de ander tot je te nemen. Je maakte ons duidelijk dat het verschil gekoesterd moest worden, of tenminste gerespecteerd moest worden. En het was een gevecht, concludeer ik op basis van stukken die je voor ons hebt achtergelaten. Je was daarin een pionier. Ik weet dat je een multiculturalist pur sang was en dat je met man en macht geprobeerd hebt een eigen positie voor Indische Nederlanders te verwerven in onze stad. Tijdens je leven ben je daar niet voor honderd procent in geslaagd. Maar geïnspireerd door jouw enorme inzet hebben velen na jou ook geprobeerd om jouw missie ter hand te nemen. Ik denk dat we als samenleving een behoorlijk eind zijn gekomen. Indische Nederlanders hebben een volwaardige plek verworven in de stad, maar wel met behoud van de eigen identiteit.

Maar nu mensen uit andere culturen diezelfde weg opgaan en proberen in jullie voetsporen te treden, ontstaat er een probleem. Ik begrijp dit eerlijk gezegd niet. De ontvangende samenleving zou nieuwe Hagenaars juist moeten insluiten in plaats van uit te sluiten. Nieuwe Hagenaars zouden juist het recht moeten hebben om het eigene te willen beleven. Groepen mensen in de ontvangende samenleving doen dat toch ook... en, met meer overheidssteun dan ooit. Wat is er dan toch mis mee, Tjalie, als wij belangrijke culturele expressies van grote groepen Hagenaars met een andere kleur of religie ook ruim baan bieden?

Ik ben bezorgd over de toekomst van Den Haag. Immers, de tweedeling van onze stad heeft nu ook een etnische lading gekregen. Het is niet meer de stad van Zand en Veen, zo lijkt het. Maar eerder 'de stad is van ons' en 'wat komen zij hier doen'. De grote vraag is hoe nu verder. Eigenlijk is dat een gezamenlijke opdracht aan alle Hagenaars. Ik ga ervoor om mensen te blijven verbinden. Ik hoop dat dit de overhand krijgt de komende periode en dat niet het sentiment van uitsluiting wint. Daar is immers niemand mee gebaat.

Selamat djalán,

RABIN S. BALDEWSINGH

Wethouder gemeente Den Haag

Rabin Baldewsingh bij de bekendmaking van de Tjalie Robinsonduin

fragment

VOORPUBLICATIE

STEMMEN

*In najaar 2009 verscheen **De man van gas en licht** van Nicolette Smabers. Op dinsdag 25 mei wordt zij daarover in het Bibit-Theater geïnterviewd door Ricci Scheldwacht. Nu in Indisch Anders een niet eerder gepubliceerd prozafragment van Nicolette Smabers.*

door Nicolette Smabers

■ Een donkere novemberdag in 1980. Inge Bonneur staat in de erker van haar huiskamer naar buiten te kijken als ze haar overleden vriend hoort zeggen: 'Je moet de vuilniszakken buiten zetten.' Ze blijft gefascineerd naar de halte aan de overkant kijken, waar een man en een vrouw op de bus staan te wachten; ze wil weten of die twee bij elkaar horen. De vrouw draagt een camel jas, die recht en stijf als een melkkarton om haar heen zit. Herhaaldelijk buigt ze het bovenlijf voorover en tuurt naar links zonder daarbij een voet te verzetten. De man heeft een astrakanmuts op en een sigaar in zijn mond; hij loopt heen en weer over de rij wit-zwarte tegels. Elke keer als hij de vrouw tot op twee tegels is genaderd, draait hij een halve slag om op de hak van zijn schoen.

'Zet die vuilniszakken buiten!' Tegelijkertijd komt een wagen van de Stadsreiniging met veel kabaal de straat in rijden. Inge schiet in haar jas. Nadat ze de vuilniszakken op de stoeprand heeft gezet, haast ze zich naar binnen en vat weer post achter het raam. Met een mengeling van spijt en opluchting kijkt ze naar de mannen in hun knaloranje vesten: de zwier waarmee ze de ene zak na de andere in de machtige bek van de wagen slingeren, de superieure onverschilligheid waarmee ze zich ontfermen over Arno's ondergoed, zijn truien en broeken en overhemden, de jassen die hij nooit meer droeg en toch niet weg kon gooien.

'Ga iets doen, Inge.'

Koppig blijft ze staan. De man en de vrouw aan de overkant krijgen gezelschap van een erg lange man. Hij kijkt naar de lucht, vouwt een plastic regenjas uit en trekt die aan. Regent het? De jas staat vreemd stijf van hem af, hij is er een hele tijd mee bezig de

vouwen glad te trekken. Nu gooit de man met de astrakanmuts zijn sigaar in de goot. Hij versnelt zijn pas en voegt zich bij de vrouw. Als de bus eraan komt, draait Inge zich om en gaat koffie zetten.

Arno & Inge. Het handgeschilderde bordje onder de bel heeft ze nog niet weggehaald; de meeste abonnementen staan nog op zijn naam; zijn boeken en platen, de wandelkaarten en de sportpullen getuigen van een leven vol liefhebberijen. Tijd en geld genoeg, want kinderen hadden zich nog niet gemeld. De kinderloosheid zou misschien hun beproeving zijn geworden, maar ze hadden de kans niet gekregen om te laten zien hoe zij die zouden doorstaan. Arno was op het einde van de zomer verongelukt op de snelweg naar het zuiden – gelijktijdig met de tegenligger die in de mist op hem in was gereden. Om een of andere reden vond hij het nodig – dit was een week na de crematie begonnen – om de stilzwijgende overeenkomst tussen levenden en doden, namelijk dat zij elkaar tot op de jongste dag met rust zullen laten, te doorbreken. Tot voor kort maakte Inge zich hier geen zorgen over, ze zag het als een gevolg van het veel te plotselinge afscheid. Een opstandige provincie in het landschap van de geest wenste zich niet neer te leggen bij de nieuwe situatie. Maar sinds haar bezoek aan de keuringsarts probeert ze het verschijnsel de kop in te drukken. Dat heeft Arno als innerlijk geluid – als herinnering, toe nu maar, zoiets moet het toch zijn – reëler gemaakt.

'Je moet de draad weer oppakken.'

Dat wil ze niet. Ze wil stilstaan en nietsdoen. Ze werkt bij de receptie van een aannemersbedrijf, maar na het ongeluk heeft ze zich

daar niet meer laten zien. Wie bij haar langs komt, poeiert ze af bij de voordeur. Wie haar op bezoek vraagt, krijgt te horen dat ze liever thuis blijft. Tijd teveel? Welnee. Tijd te weinig. Er valt zoveel te regelen, zoveel te regelen. En ze moet het huis op orde houden. En vlak die tuin niet uit. De klimop aan de voorgevel groeit bijna het huis binnen, die moet ze snoeien. En in de achtertuin de oude perelaar, de vuurdoorn, de rozen.

Zulke zoetsappige praatjes zijn goed vol te houden zolang ze ieder in de waan kan laten dat een onbekende ander zich in geval van nood met haar bezig houdt. Maar de keuringsarts had dieper willen graven. Eet u voldoende? Wat zijn uw hobby's? Gebruikt u drugs? Drinkt u alcohol? Hoe laat gaat u naar bed?

'Ik slaap niet, ik lig te luisteren.'

'Waar luistert u naar?'

'Eh...naar allerlei geluiden.'

De arts nam een blocnote voor zich en maakte snel een paar aantekeningen. 'Bedoelt u stemmen?' vroeg ze zonder op te kijken.

'Nee, nee, geluiden,' had ze geantwoord. 'Ik breng de nacht door met gespitste oren, ik moet alles kunnen thuisbrengen. Het tikken van de verwarmingsbuizen, het geplok van een druppende kraan, het kraken van de trap, de wind, de klok, de wc van de burens, het dichtslaan van een voordeur aan de over-

kant. Het donker is een vreemde rusteloze wereld.'

De arts pakte een stapeltje formulieren en bladerde erin. 'Ik zie hier dat u bent geboren in, even kijken... in Soeka-wat precies?'

'Soekaboemie, dat is een stad op West-Java. Daar heb ik tot mijn tweede gewoond.'

'U bent niet getrouwd, is het wel?'

'Nee.'

'Gescheiden?'

'Nee, dat niet. Maar ik had een vriend, die is onlangs overleden.'

'Sorry. Het gaat nu even om de formele dingen,' zei ze en begon weer te bladeren. 'Even een vraagje tussendoor. Gelooft u in spoken? Of doet u aan spiritisme?'

'Pardon?'

De vrouw keek haar eventjes aan over de rand van haar bril. 'Ik ook niet, hoor,' zei ze met een lachje terwijl ze haar agenda opensloeg. 'Luister. Ik heb één dringend advies voor u: op tijd naar bed gaan en vroeg opstaan. Dan komt u wel weer in uw ritme. En nog iets. Ik ben blij dat u vorige week de telefoon opnam, want als het goed is liggen er twee oproepen van mij op uw bureau. Als u niet reageert op oproepen loopt uw uitkering gevaar. Hoe lang is het geleden dat u naar de post gekeken heeft?'

'Ik weet het niet.'

'In dat geval lijkt het me zinnig dat u 's middags tussen twee en vier aan uw administra-

FOTO: LESLIE BOON

tie werkt. Bent u van plan mijn raad op te volgen?’
‘Zeker.’
‘Mooi zo, dan zie ik u donderdag over twee weken terug, zelfde tijd, zelfde kamer. Ik loop met u mee naar de uitgang.’ De vrouw stond moeizaam op, haar werkdag zat erop; vanonder de witte jas kwam een zwarte flodderige broek tevoorschijn.

Die donderdag is Inge niet gegaan. En de wijze raad heeft ze niet opgevolgd. In de achtertuin – kleiner en donkerder geworden sinds de natuur haar eigen gang mag gaan – hangt de prikkelende geur van gistend fruit. Boven, op het bureau van Arno’s werk-kamer, liggen stapels post te wachten op de grote ommezwaai. Die moet vandaag beginnen, heeft ze zich voorgenomen. Eigenlijk is hij gisteren al begonnen, met dat opruimen van die kleren. Maar nu moet ze doorzetten. ‘Doe iets aan die klimop.’

Maar het regent. Ze gaat op de bank liggen en valt in slaap. Als ze tegen half vijf opstaat om yoghurt met muesli klaar te maken, is het flink aan het waaien en regent het met vlagen. Ze hoort iets tikken. Een poosje tuurt ze ingespannen naar de twee berkjes in de voortuin, ze kraken en piepen, maar de takken raken nergens de ruit. Ze springt op en loopt naar boven. Als ze Arno’s werkkamer binnenkomt, jaagt ze een wolk stofpluizen voor zich uit, alsof zich vlak achter de deur iets heeft afgespeeld dat niet voor haar ogen en oren is bestemd. Geen getik in deze kamer. Misschien wordt het overstemd door de rammelende ramen. Waarom rammelen die zo? Ze zet een paar uitgedroogde kamerplanten op het bureau en bekijkt de vensterbank. Op de plaats waar de espagnolet in de sponning valt, is het houtwerk verrot. De bel gaat.

Ze loopt de gang in en rukt manmoedig aan het touw bij de trapleuning. Veel te hard. De deur stuitert terug vanaf de muur en valt weer in het slot. Ze trekt opnieuw. Een tochtvlaag snelt het huis binnen, gevolgd door een vrouw in een lichtblauwe poncho, die onderaan de trap gaat staan en iets roept over binnenkomen.

‘Deur dicht!’

Door het geloei van de wind en het getoeter van een auto heeft de vrouw haar niet verstaan. Ze loopt een, twee treden de trap op en roept iets op vragende toon. Een tel later hoort Inge een felle klap achter haar rug. ‘Deur dicht!’ schreeuwt ze naar beneden en vliegt de werkkamer weer in. De gordijnen klapperen wild, de stapels post liggen uitgewaaid over het bureaublad; scherven en geknakte plantenstengels eroverheen. Ze doet snel het raam dicht en begint de potscherven bij elkaar te pakken.

‘Wat een ravage.’ De vrouw. Nu zonder lichtblauwe poncho. Het is die keuringsarts. Waar ruikt ze naar? Ze ruikt alles behalve fris. ‘Dit is eigenlijk mijn vrije dag,’ zegt ze terwijl ze haar aktetas op het bureau zet: ‘Maar ik ga er na morgen een weekje tussenuit en voor die tijd wil ik een paar dingen afronden.’ Ze gaat op Arno’s draistoel zitten, trekt het telefoontoestel op de scharniervormige houder naar zich toe en vist uit de draaischijf een verdroogde wesp en een paar afgebrande lucifers, die ze met een lachje in de prullen-

mand gooit. ‘U had een week geleden op controle moeten komen,’ zegt ze dan. ‘Maar goed, dat komt wel in orde. Laten we eerst het interview doen.’

‘Interview?’

‘Ja, ik doe een promotieonderzoek naar de gevolgen van langdurige werkloosheid.’

‘Waarom niet naar de oorzaken?’ onderbreekt Inge haar.

‘Kort na ons gesprek heb ik u formulieren toegestuurd,’ zegt de vrouw. Ze wijst naar een grote gele enveloppe, deels bedekt met aarde. ‘Misschien dat u zo meteen de standaardvragen met mij wil doornemen, daar zijn we zo doorheen. Voor het meer persoonlijke gedeelte kunnen we dan beter een nieuwe afspraak maken.’

Standaardvragen. Interview. Afspraak.

Inge loopt naar het rammelende raam. Ze probeert de stang klemvast te krijgen met behulp van papieren zakdoekjes. ‘Mevrouw, wilt u weggaan? Ik heb rust nodig.’

‘Rust roest,’ kaatst de vrouw terug. ‘Kent u die uitdrukking?’

Inge doet een paar passen in de richting van de vrouw en kijkt haar recht in de ogen. ‘Mevrouw, ik kan uw geur niet verdragen. U ruikt naar natte hond.’ Als de vrouw niet reageert, vraagt ze: ‘Hebt u soms een hond?’
‘Twee.’ De vrouw tovert een lachje op haar gezicht. ‘Ze zitten op me te wachten in de auto.’

‘Te wachten? O, wat heerlijk om te weten dat er enkele tientallen meters verderop twee wezens op je zitten te wachten. Al zijn het dan honden. Kom mee naar beneden, u bent aan het verkeerde adres.’

‘Het verkeerde adres?’ De vrouw doet de sluiting van haar aktetas open. ‘Beslist niet. Ik heb u met naam en toenaam in mijn agenda staan.’

‘U kunt mijn naam en adres ook wel zonder mijn toestemming in die agenda hebben geschreven.’

De vrouw kijkt haar ongelovig aan. Ze staat op en gaat zonder commentaar mee naar beneden. ‘Mag ik even van het toilet gebruik maken?’ vraagt ze onderaan de trap.

Inge wijst met een hoofdknikje naar het toilet. Voor alle duidelijkheid doet ze de lichten in de gang en het trappenhuis uit, behalve die bij de kapstok. Ze pakt de aktetas en zet die klaar achter de voordeur. Terwijl ze daar staat te wachten dringt het tikgeluid zich opnieuw aan haar op. ‘Hooft u ook dat getik?’ vraagt ze zodra haar bezoeker uit het toilet komt.

De vrouw komt hoofdschuddend naar de kapstok lopen.

‘Nee? Hoor ik iets wat u niet hoort?’

‘Uitlopers van de klimop; die tikken tegen de ruiten,’ zegt de vrouw nors. Ze trekt met een woeste beweging de nog druipende poncho van de kapstok. Kling, klang. Een paar lege hangertjes bewegen heftig op en neer.

‘Op tijd naar bed. Op tijd op,’ zegt ze terwijl ze de poncho over zich heen gooit. ‘En u gaat maandag aan het werk.’

Inge doet de voordeur open. Geflapper van de poncho. En weg is de vrouw.

Nicolette Smabers

Intductie

VAN DE BALINESE PALEIZEN NAAR HET WESTEN

BALINESE

DANS EN MUZIEK

Voor liefhebbers van Balinese dans en muziek zijn

A House in Bali van Colin McPhee en *Dancing out of Bali* van

John Coast klassiekers. Ze beschrijven de kennismaking van

het westen met de rijke podiumkunst van het hindoeïstische

eiland. De kennismaking van Bali met het westen vond al

eerder plaats, toen Nederlanders omstreeks 1600 op het eiland

landden. Dit had grote gevolgen voor de muziek en dans.

door Peter van Amstel

“Kent u mijn vriend Colin McPhee?”, vroeg prins Anak Agung Gedé Ngurah Mandera uit Peliatan in 1950 aan de Britse muziek- en dansproducent John Coast. “Helaas niet, Anak Agung, maar dankzij hem ken ik u en Sampih van naam.” Componist Colin McPhee beschreef in zijn boek *A House in Bali* hoe hij in Parijs prins Gedé Ngurah Mandera leerde kennen als musicus en ensembleleider. En hoe hij zelf, een paar jaar later op Bali, het jonge, veelbelovende dansertje Sampih onder zijn hoede nam. Dankzij deze componist en de producent, de prins en het dansertje kon in 1952 een imposant gezelschap uit Peliatan vertrekken voor een succesvolle tournee naar London en New York.

De Amerikaanse pianist en componist

McPhee (1900-1964) hoorde in 1931 tijdens de Koloniale Tentoonstelling in Parijs voor het eerst een live-uitvoering van Balinese muziek. Prins Gedé Ngurah Mandera had de leiding, “we werden weggestopt, wij Balinezen, als slaven”, beklagde hij zich later. Voor McPhee was de kennismaking niet minder dan een openbaring. Nog hetzelfde jaar vertrok hij voor acht jaar naar Indonesië, in *A House in Bali* schetste hij een indrukwekkend beeld van de Balinese samenleving.

HOFDANS EN KEBYAR

Producent John Coast (1916-1989), voorheen onder meer officier in het Britse leger en persvoorlichter van president Soekarno, schreef op zijn beurt een prachtboek over het voorbereiden en produceren van de eerste

Wie lezen wil hoe het er nu voorstaat met de muziek en dans van Bali, gaat te rade bij Made Bandem en Michael Tenzer. Voor wie de sfeer van vroeger wil proeven om de situatie van nu beter te doorgronden, zijn de wederwaardigheden van de pioniers Coast en McPhee haast onmisbaar. Cd’s en dvd’s met kebyarmuziek en -dans zijn gemakkelijk te vinden op het internet, enkele cd’s met oude opnamen (waaronder die van de 1952-tournee) staan hieronder genoemd.

BOEKEN

Colin McPhee: *A House in Bali*, uitg. Peripus, 2000 (1944), ISBN 962-593-629-7
John Coast: *Dancing Out of Bali*, uitg. Peripus, 2004 (1953), ISBN 0-7946-0261-4
Michael Tenzer: *Balinese Music*, uitg. Peri-

plus, 1991 (1983), ISBN 0-945971-30-3
Made Bandem, Fredrik Eugene de Boer: *Balinese Dance in Transition: Kaja and Kelod*, uitg. Oxford University Press, 1995, ISBN 9676530719
Michael Tenzer: *Gamelan Gong Kebyar*, uitg. University of Chicago Press, 2000, ISBN 0-226-79281-1

CD’S

The Roots of Gamelan – The First Recordings, Bali 1928 & New York 1941, World Arbiter 2001
Dancers of Bali – Gamelan of Peliatan 1952, World Arbiter 2007
Music for the Gods, Rykodisc RCD 10315
Hommage à Wayan Lotring, Ocora C 559076/77

Foto: DODDY OENK

I Gusti Raka Rasmi, een van de drie Seniman Tua, oude dansmeesters, die twaalf dagen lang de gast van het Tong Tong Festival zijn voor optredens, workshops en interviews.

internationale Balinese toer na de Tweede Wereldoorlog: *Dancing out of Bali*, verschenen in 1954. Van beide boeken kwamen niet lang geleden heruitgaven beschikbaar, en wat blijkt: de situatie nu verschilt in bepaalde opzichten niet eens zo veel van de situatie van toen. Het hotel-, strand- en surfplezier aan de zuidelijke stranden even daargelaten: “Kuta was een vissersdorp”, schreef Coast. “Langs het strand stond een serie lange rafeelige hutjes onder bomen, net boven de vloedlijn.” Nu is Kuta een door buitenlandse toeristen drukbezocht vakantieoord.

Maar wie, in plaats van aan zee, neerstrijkt in de omgeving van Peliatan en Ubud, ontdekt dat de traditionele hofdans Legong Kraton, de krijgisdans Baris, en vroeg twintigste-eeuwse creaties als Kebyar Duduk en Oleg Tamulilingan nog altijd bovenaan staan op de repertoirelijsten. En regelmatig zijn er, net als toen volgens de enthousiaste Coast en McPhee, uitvoeringen van het volkse muziektheater arja, optredens met gendèr wayang en optochten met baleganjur-looporkesten. Tijdens de licht verontrustende opvoeringen van de eeuwige strijd tussen het goedaardige beest Barong en de levensgevaarlijke heks Rangda raakt nog altijd menig een in trance.

Zelfs dansmeesters en -meesteressen van toen zijn nog niet uitgerangeerd, zoals de nu 71-jarige Gusti Raka Rasmi die als meisje van twaalf schitterde tijdens de 1952-tournee. Sommigen geven nog les, of zij laten zich tijdens het jaarlijkse Bali Arts Festival bewonderen als *seniman tua*, als oudere artiest. Natuurlijk, de jeugdige buigzaamheid is uit hun lijf verdwenen, maar juist zo tonen zij de pure essentie van de bewegingen, en niet zelden de ontroerende schoonheid ervan.

SLAAPKAMERMUZIEK

De grootste veranderingen vonden plaats voordat bewonderaars als McPhee en Coast op Bali belandden. Nederlanders maakten omstreeks 1600 als eerste westerlingen kennis met de muziek en dans van het eiland. Zij troffen een feodale samenleving aan, Bali was verdeeld in diverse koninkrijken. Ooggetuigen reppen van gitzwarte lavastranden langs diepblauwe zeeën, van halfnaakte

mensen onder strooien hoofddekens in goudgele rijstvelden. Van orchideeën in opgestoken haar boven glinsterende danskostuums. En van zinderende, onbegrijpelijke muziek van bronzen instrumenten in tempels en paleizen.

De vorsten en edelen waren toegewijde liefhebbers van de kunsten, een paleis telde tenminste vier gamelans. In de eerste plaats de gong gedé, een groot orkest voor het opluisteren van ceremoniële en religieuze aangelegenheden. Daarnaast twee kleinere, lichter klinkende combinaties: palegongan voor de klassieke hofdansen en semar pegulingan ter opluistering van ‘s konings slaapkamergenoegegens. De balaganjur tenslotte, een combinatie van bekkens en trommels, diende voor de begeleiding van processies. McPhee en Coast maakten pas kennis met dit alles toen de hofcultuur in feite al niet meer bestond. De Nederlandse kolonisten hadden zich niet laten afleiden door de hoofse pracht en praal. Zonder pardon ont namen zij de vorsten hun macht, het plaatselijk bestuur delegeerden zij aan dorpschouten onder Nederlands gezag. De musici en dansers die tot dan toe tegen betaling in de

hofensembles speelden, stonden er nu alleen voor. Zij maakten van de nood een deugd.

OMSMELTEN EN VERSNELLEN

Een goed deel van het hofinstrumentarium smolten zij om tot nieuwe instrumenten, en in een moeite door ontwikkelden zij er een nieuwe speelstijl bij: kebyar. Vrije vormen en nieuwe structuren deden hun intrede. Het statige karakter van de gong gedé, de lieflijke klank van palegongan en semar pagulingan maakten plaats voor krachtig hameren, flitsend passagewerk en spectaculaire overgangen. Ketut Mario, een vermaard danser uit het zuiden van Bali, legde in 1925 met zijn solodans Kebyar Duduk de basis voor een compleet nieuwe, op persoonlijke expressie gerichte dansstijl. Coast was onder de indruk en nam zowel Mario als diens leerling Sampih mee op tournee.

Musicus Wayan Lotring (ook geliefd vanwege zijn smaakvolle hand van voedsel kruiden) presenteerde in 1926 de compositie *Gambangan*, gebaseerd op rituele crematiemuziek voor xylofoonensemble maar nu gespeeld door een palegongan-ensemble. Dit gebruik van strikt gereguleerd repertoire voor persoonlijke muzikale expressie was destijds een waagstuk. Lotring vestigde er zijn naam mee als individueel, autonoom componist. Dit ontging de beide schrijvers evenmin, beiden roemden hem als musicus en ook *Gambangan* ging mee op tournee.

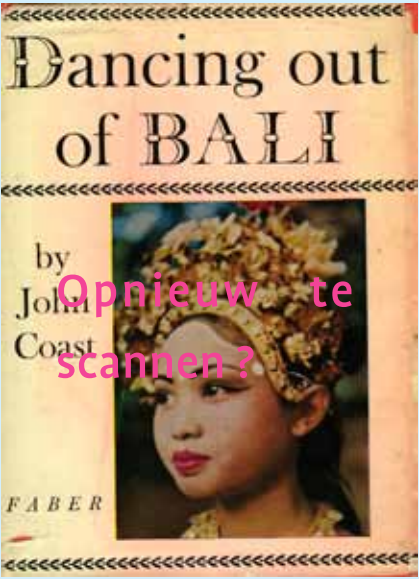
Toen Coast zich in 1950 meldde bij prins Gedé Ngurah Mandera, lag het culturele leven in het voormalige paleis van Peliatan vrijwel stil. Maar het plan voor een nieuwe tournee sprak de prins wel aan, en hij liet zich overhalen de muziek en dans nieuw leven in te blazen. Zo nam hij als aanvoerder van een nieuw gezelschap in 1952 revanche voor zijn vernederende ervaring in Parijs: met hun perfecte uitvoeringen en opvallende gedrag maakten de toerende Balinezen nu een verpletterende indruk. “De uitvoerders spelen prachtige, complexe muziek zonder elkaar aan te kijken”, meldde niemand minder dan de Britse componist Benjamin Britten. “Zij hebben het zelfvertrouwen van een slaapwandelaar en roken sigaretten. De muziek is fantastisch rijk – melodisch, ritmisch, die

samenklank (wat een orkestratie!!) en vooral de vorm.”

ZACHTE DRANG

Natuurlijk veranderde er wel het een en ander in de afgelopen tachtig jaar. Er kwamen academies voor muziek en dans op Bali, waar naast uitvoerders ook componisten en choreografen zich verder ontwikkelden en nieuw repertoire bedachten. Volgend op de tournee van 1952 volgden er talloze meer. Vooraanstaande Balinese musici en dansers kregen aanstellingen als docent of als *artist in residence* aan westerse kunstinstellingen, sommigen van hen zetten zich aan de studie van westerse muziek. De een verrijkte het klankkleurenpalet van de gamelan met de klepperende bekkens van het balaganjur-looporkest, een enkeling introduceerde instrumentale solo's of pianoakkoorden of een swingend jazzritme.

Piepjonge leerlingdansertjes en -danseresjes worden tegenwoordig niet meer hardhandig gekneed en gemengd om ze in de juiste posities te dwingen. Zo leerde Gusti Raka Rasmi Raka het nog wel, getuige de beschrijving door John Coast. Maar op een foto in de heruitgave van zijn boek is te zien hoe bij leraar Gusti Raka de onverbidelijke dwang plaats maakte voor een vriendelijk zachte drang.

Opnieuw te scannen?

Bali op het Tong Tong Festival 2010

GEDURENDE de gehele festivalperiode zijn drie oude dansmeesters (Seniman Tua) te gast op het Tong Tong Festival, onder wie I Gusti Raka Rasmi over wie Peter van Amstel in zijn artikel vertelt. De andere twee zijn Jero Made Puspawati en Ida Bagus Oka Wirjana. Tijdens hun voorstellingen in het Bintang-Theater dansen zij o.a. de Candrametu, Demang Miring, Legong Keraton, Baris Tunggal, Kebyar Duduk en Oleg Tamulilingan.

In de Bengkel en het Kooktheater geven zij naast dansworkshops ook workshops waarin u kunt leren Balinese offerandes te maken, en het rituele gerecht *lawar*.

In het Bibit-Theater zullen de Seniman Tua geïnterviewd worden over hun dansleven en carrière.

SEKALA NISKALA

SPECIAAL voor het Tong Tong Festival 2010 wordt een multimediale dansvoorstelling geproduceerd: Arnaud Kokosky Deforchaux is verantwoordelijk voor de choreografie en danst zelf mee. Hij volgde een opleiding tot Balinees danser op Bali. De titel is *Sekala Niskala*, wat Zichtbaar Onzichtbaar betekent; religie en volksverhalen over bijgeloof vormen de inspiratie. Tapdanseres Marije Nie en Dries van der Post dansen mee, tezamen met dansers uit de groep Çudamani uit Pengosekan, Bali. De muziek wordt gemaakt door gamelanspelers uit Çudamani, aangevuld met muzikanten uit de Nederlandse gamelangroep Irama en mps Pilot. Martijn Grootendorst is verantwoordelijk voor de video-projecties.

ÇUDAMANI

NAAST de bijdrage aan *Sekala Niskala* zal Çudamani ook traditionele dansen brengen, op live gespeelde muziek, waaronder Topeng, Telek, Legong en fragmenten uit Calon Arang (m.n. *Sisya, de leerling van Rangda*, een belangrijke inspiratiebron voor *Sekala Niskala*).

Dewa Berata, de leider van Çudamani, zal in de Bengkel *kecak*-workshops geven.

Voor de precieze data en aanvangstijden van deze en nog andere Balinese programma-onderdelen, kijk in de gratis *Pasarkrant* met het volledige festivalprogramma, of kijk op de website www.tongtongfestival.nl. De *Pasarkrant* ligt o.a. bij toko's, restaurants, theaters, musea en boekwinkels.

AANBEVOLEN

DOOR DE KENNERS

De vraag was: welke recent gelezen boeken raden jullie de lezers van **Indisch Anders** aan? Dit is het antwoord van vier eminente veellezers.

SYLVIA DORNSEIFFER

■ Najaar 2009 was de lucht zwanger van Nederlands koloniaal verleden.

Zo was het 18 september 65 jaar geleden dat het Japanse koopvaardijship Junyo Maru per ongeluk door een Britse onderzeeboot werd getorpedeerd. De Japanse bemanning bezet de plaatsen in de reddingssloepen en laat de 5.620 krijgsgevangenen aan hun lot over. Uit zee werden ongeveer 880 mensen opgepikt. Op 18 september lees ik in de kranten geen woord ter nagedachtenis, wél over die andere tragedie van precies 65 jaar geleden: de Slag om Arnhem.

Tijdens de herdenking in Den Haag, las Marion Bloem haar gedicht **Geen Requiem** (Indisch Herinneringscentrum Bronbeek, 2010). Het verbeeldt de verschrikkingen van de angst en eenzaamheid van de slachtoffers, maar ook het stille verdriet van de Indische Nederlanders in het na-oorlogse Nederland. Alex Bloem was een van de overlevenden van deze grootste scheepsramp uit de Nederlandse geschiedenis, mijn oom Erich Dornseiffer was een van de slachtoffers. Vanaf haar debuut in 1983 geeft Marion Bloem een literaire stem aan de complexe geschiedenis van de Indische Nederlanders. Zij heeft zich niet klein laten krijgen door literaire kritiek, afgunst en gekrakeel, maar blijft die voortrekkersrol gepassioneerd en telkens weer anders, vervullen. In haar nieuwe roman **Vervlochten grenzen** (De Arbeiderspers, 2009) staat de ontwikkeling van het meisje Senne centraal. Senne groeit op in Jakarta als dochter van Nederlandse expats. Haar Indische vader Ray is onlangs gestorven en Senne vlucht min of meer naar haar Indische grootouders in Nederland. *Vervlochten grenzen* switcht tussen Opa's Indische (KNIL-)verleden en Sennes leven in het Indonesië van nu dat moet *dealen* met fundamentalistische moslims. *Vervlochten grenzen* is een knap gecomponeerd boek dat behalve spannend, humoristisch en kosmopolitisch, de lezer informeert over de problematiek van Indische Nederlanders tijdens en na de Indonesische revolutie. Bloem speelt ook een spel met de Indische letteren. De structuur van

Het boekje *Geen Requiem* zal tijdens het Tong Tong Festival, zo lang de voorraad strekt, gratis zijn af te halen bij de stand van Stichting Tong Tong in het Cultuurpaviljoen. Zondag 30 mei om 19.00 uur zal Marion Bloem daar ook aanwezig zijn om haar werk te signeren.

het boek doet denken aan de *Max Havelaar*; Opa's verhalen is het *Pak van Sjaalman* en Oeroeg duikt op als redder uit een conflict met Indonesische jongens. NRC-critica Elisabeth Etty noemt *Vervlochten grenzen* moeilijk te begrijpen voor degenen die niet goed thuis zijn in het koloniale verleden. Tja, leuker kunnen we het niet maken en makkelijker ook niet.

Maar een aanrader in dit licht is de roman **De man van gas en licht** (De Bezige Bij, 2009) van de Haagse schrijfster Nicolette Smabers. De roman is een ingenieus gesponnen weefsel van verhalen uit het Indisch familiearchief; verhalen die tegelijkertijd deel uitmaken van het Nederlands Cultureel Geheugen. *De man van gas en licht* vertelt het verhaal van de repatrianten; het is de geschiedenis van de

familie Porceleyn die in de legendarisch koude winter van 1947 aankomt in Amsterdam. Vader Porceleyn houdt vol dat ze alleen maar 'op verlof' zijn. Zijn vrouw ziet Nederland als tussenland en droomt van Californië waar het Indische buitenleven voortgezet kan worden. Tegelijk met dochter Eva krijgt de lezer inzicht in de familiegeschiedenis. De roman gaat ook over hoe kleur in de familie komt en over de voordelen van een lichte huid in het koloniale Indië. Over sociale verschillen en stereotypen in Indië en Nederland, over een broedertwist, een doofpot, over de schade van zwijgen en over hoe liefde overwint.

Ik ont kwam dat najaar niet aan **Oeroeg** (editie Nederland Leest, 2009), de kleine debuutroman van Hella Haasse. Tjalie Robinson vond in 1948 dat de novelle de Nederlands-Indonesische dialoog niet bevorderde en spitste zijn kritiek toe op de in zijn ogen verkeerde representatie van een jongetje dat opgroeit in Nederlands-Indië. Zo was het niet, protesteerde Robinson, zo gingen we niet met elkaar om. Hij kon zich niet identi-

ficeren met de verteller. Geen wonder, want de wereld van de verteller was wit. Tjalie Robinson kon de verteller niet zijn. De koloniale rangen- en standenmaatschappij in Indië was een raciale en geen prestatie-maatschappij. Oeroeg denkt dat hij door om te gaan met 'halfbloeden' voor meer Europees zal worden aangezien. Hoon van de verteller is zijn deel. Een geëmotioneerde Hella Haasse reageerde aan het einde van de campagne *Nederland leest* op 20 november 2009 in een tjokvol Carré met begrip op de kritiek van Tjalie Robinson, maar vond dat iemand uit de Indo-Europese gemeenschap toentertijd zelf maar iets had moeten schrijven. Het was met andere woorden niet haar probleem. Zij bleef hameren op aandacht voor en kennis over Nederlands-Indië en zei met nadruk dat de novelle in zijn tijd geplaatst moet worden. En zo is het maar net. Maar lezers moeten zich wel willen verdiepen en kunnen daartoe aangemoedigd worden door een criticus. Marion Bloem had intussen de handschoen opgeraapt en in *Vervlochten grenzen* Oeroeg een verzoenende rol gegeven.

HANS MOLL

■ De oude man die ik in Larantuka op Flores ontmoette, had nog het begin van de *Waktu Belanda* (Hollandse Tijd) meegemaakt. Waarom stond hem het begin van dat tijdperk nog zo scherp voor ogen? "Ik kon toen voor het eerst alleen naar het strand toe", zei hij.

Voor de *Waktu Belanda* liep ieder kind dat op het strand speelde gevaar ontvoerd te worden door Boeginese of Makasaarse zeeroovers. Ze werden meegenomen en als slaaf gehouden of doorverkocht. We vergeten vaak dat de Pax Hollandia die begin 1900 met veel geweld op de archipel werd gevestigd, een eind maakte aan zeeroverij, mensenhandel, slavernij, kannibalisme en stammenstrijd.

Ruim een eeuw geleden vond de laatste koloniale expansie in Indië plaats. Veel van die kleine oorlogjes van toen zijn vergeten. De oude man woonde in de Manggarai en overal in die streek waren straten en pleinen vernoemd naar Motang Rua. Een vorstenzoon die het had opgenomen tegen de Nederlanders en nu als volksheld werd vereerd. Ik had nog nooit van hem gehoord en ook niet van de man tegen wie hij gevochten had: Hans Christoffel.

Over Hans Christoffel, bijgenaamd de kleine kapitein, valt veel te lezen in **De laatste Batakkoning, koloniale kroniek in documenten 1883-1911** (Museum Bronbeek). Voordat hij afreisde naar Flores joeg de van oorsprong Zwitserse Christoffel op de vader van het Batakse verzet in Sumatra. *De laatste Batakkoning* laat, onder meer aan de hand van oorspronkelijke documenten, brieven en krantenartikelen zien dat het vestigen van de 'Hollandse Vrede' allerminst vreedzaam verliep. Voordat Indonesische kindjes veilig buiten konden spelen, moesten vele Bataks, Boeginezen en Manggaraïers worden gedood.

Bloed, vergoten aan Nederlandse zijde, komt weer aardig in beeld in **Koloniale Oorlog 1945-1949; Van Indië naar Indonesië** (van René Kok, Erik Somers en Louis Zweers; Carrera, 2009). Dat boek bevat foto's van de Bersiap en de Politie Acties die niet door de Nederlandse censuur kwamen. Het publiek in Nederland mocht geen beelden zien van 'boze inlanders' of van gewonde, Nederlandse soldaten. Dat zou de moraal maar ondermijnen. De foto's zijn boeiend vanwege hun alledaagsheid. Jan Soldaat in de sawa of lopend langs een dode peloppor in de kali. En vanwege de vergeefsheid van hun inspanningen. Wie geïnteresseerd is in Nederlands-Indië, vlak na de capitulatie van Japan, moet zeker **De zaak Aernout** (Aspekt, 2009) van Peter Schumacher lezen. Schumacher, oud-NRC-journalist, ontrafelt een taai naoorlogse mythe. De mythe dat vaandrig Aernout werd vermoord omdat hij een enorm omkoop-schandaal op het spoor was. Hogere KNIL militairen zouden op grote schaal wapens verkopen aan de TNI, het Indonesische leger. Gezegd moet worden dat de werkelijkheid even intrigerend is.

Deze drie boeken, over onderbelichte aspecten uit de nadagen van Nederlands tropisch imperium, tonen hoeveel boeiende verhalen nog zijn op te graven uit deze periode.

MARION BLOEM

Afbeelding te klein
graag HR

☐ Kiezen tussen spekkoeke, mokkataart en tarte tatin kan ik niet. Geef mij maar een grand dessert. *Rakoes* ben ik, en met lezen ben ik zelfs nog gulziger. Daarom kan ik niet zeggen welk boek ik van de vele die ik het afgelopen jaar gelezen heb, de beste vind. Dus vraag ik me af: Aan welke denk ik af en toe terug? Welke raad ik mijn moeder, mijn zus, of mijn vriendin aan?

Allereerst is er het boek over de Indisch ontwerper Rogier Boon, samengesteld door zijn dochters (Siem Boon & Leslie Boon, **Rogier Boon, Indisch ontwerper**, Stichting Tong Tong, 2007). Gek genoeg raakte dat boek me meer dan de biografie die Wim Willems over Rogiers vader (Jan Boon) schreef. Het boek *Tjalie Robinson; Biografie van een Indo-schrijver* is een zware klus geweest voor Willems, en hij heeft het met respect en bewondering geschreven. Wie het beter denkt te kunnen moet het echter absoluut doen, want Willems' biografie roept veel vragen op die een andere Tjalie-fan misschien weer kan beantwoorden.

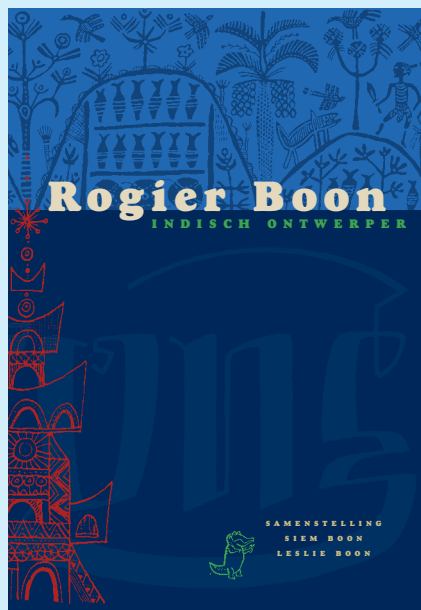
Als je het boek over Rogier Boon en de biografie *Tjalie Robinson* leest, dan krijg je de indruk dat het voor Rogier niet makkelijk moet zijn geweest met zo'n dominante vader, maar ook dat Jan Boon, alhoewel een groot verhalen-schrijver, misschien niet zo'n leuke man was. Grote schrijvers zijn vaak onmogelijke egocentrische mensen, en we vergeven het ze graag als we dankzij zo'n lastig persoon dagen leesplezier hebben. Maar je zal zijn zoon maar wezen!

Een ander boek dat nog maanden na lezing bleef knagen was van Frénk van der Linden: **De steniging — een liefde in Holland** (Contact, 2006). De quote van W.F. Hermans voorin het boek is: "Men wrekt zich altijd in het leven, alleen meestal niet op de personen die schuldig zijn." En daar gaat dat boek van Van der Linden ook echt over. Het leest als een thriller, maar onderschat de gelaagdheid van dit boek niet. Wat de inhoud betreft deed het me aan de koloniale tijd denken. Ik adviseer: lees het boek om te weten waarom!

Een ander boek dat wist te beklijven was **Rivier de Lossie** (Knipscheer Publishers, 2009) van Alfred Birney, mijn Indo collega. Birney op zijn best. Een mooi meeslepend verhaal over zijn achtergrond, over zijn liefde voor de

muziek, over aantrekking tussen mensen. Ergens schrijft hij: "Met het ouder worden begon ik mensen steeds vaker in typen te onderscheiden, ongeacht hun etniciteit."

Die zin uit zijn boek brengt me bij collega Jhumpa Lahiri. Zij is wat mij betreft een van de beste verhalenvertellers van dit tijdperk. Ik las de verhalenbundels in het Engels: **Unaccustomed Earth** (Alfred A. Knopf, 2008) en **Interpreter of Maladies** (Houghton Mifflin, 1999). Deze winnares van de Pulitzer Prize schrijft over mensen op een manier dat je als lezer onder de huid van die personages zit. Het tempo waarin ze een verhaal begint is traag door de hoeveelheid aan details. Iets wat me normaliter ergert, maar bij haar ontroert dat en werkt het meeslepend. Ze is een meesterlijke verhalenverteller, zoals Jan Boon een verhalenverteller was. Haar roman *The Namesake* (Houghton Mifflin, 2003) raakte me overigens minder. Een roman vereist een andere techniek. De thematiek van Lahiri is de mijne. Alhoewel haar personages migranten zijn en in haar verhalen de tragiek van de Bengaalse migrant ongenaakbaar wordt neergezet, lees je niet over migranten, maar je leest over mensen. Hun etniciteit is niet belangrijk meer. Ze hadden net zo goed Indonesisch, Grieks, Italiaans of Nederlands kunnen zijn. Lahiri schrijft over ons!

ALFRED BIRNEY

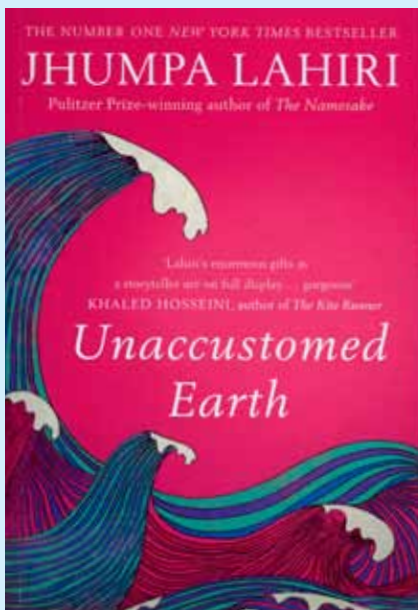
FOTO: HENRIËTTE GUEST

☐ Sinds mijn terugkeer als schrijver van verhalend proza kan ik even geen koloniale en postkoloniale literatuur meer lezen. Ze staat eenvoudig te dichtbij, vooral de Indische. Ver van mijn bed staat de Japanse literatuur. Daar kan ik bij wegdromen, het boeit me maar raakt me niet te diep. Op gevaar af om op pil numero elf-lempers* te worden getrakteerd, zal ik maar gauw vermelden dat het boek **Eeuwige reizigers; Een bloemlezing uit de klassieke Japanse literatuur** van Jos Vos (De Arbeiderspers, 2008) in de achtste eeuw begint en eindigt in de negentiende. Dus vóór *Van den Vos Reynaerde* en vóór de *Max Havelaar*. Een enorme verzameling van vertellingen, poëzie, dagboekfragmenten, memoires en zelfs sprookjes. Als je iets van de Japanse cultuur wilt begrijpen, uit fascinatie voor de vijand van je (voor-)ouders bijvoorbeeld, dan is deze bloemlezing een aanrader. Opvallend is het aantal schrijfsters, net als in de Indische bellettrie, met één van mijn grote idolen: de hofdame Sei Shōnagon, die zo'n 1.000 jaar terug leefde en ons haar wereldberoemd *Hoofdkussenboek* naliet. Interessant is verder dat schrijvers en schrijfsters net zo makkelijk aandacht aan zowel mannen als vrouwen schenken. Beide seksen kunnen niet zonder elkaar. De liefde en de dood spelen de hoofdrol in de meeste

geschriften; het overige doet er weinig toe. De liefde vormt wel vaak een probleem, dat bloeit met fraaie poëzie en eindigt vaak in scheiding en de weg naar non of monnik. De dood is niet zo'n probleem, reïncarnatie regeert. De Japanse literatuur als oase van overzichtelijkheid. Neem vooral de tijd voor deze teksten. Zoals de auteurs en de mensen dat toen deden. Hoed af voor de samensteller en vertaler Jos Vos.

De achternaam Vos komt veel voor in Nederland, dus u gelooft me vast wel als ik zeg dat ik nu niet opzettelijk met de naam Felicita Vos aan kom zetten. Haar boek **Blauwe haren, zwarte ogen; De Romacultuur van binnen** (Meulenhoff, 2008) is een *must read*. Terwijl wij, Indo's en Indischen, de grootste minderheid in Nederland vormen, zijn zij, de Roma (zigeuners), de grootste minderheid van Europa. Een slordige 15 miljoen zielen. De Roma vormen een minderheid mét een volkenrechtelijke status, maar zónder land. Na de Joegoslavië-oorlog werd dit besluit erkend voor de VN en de Raad van Europa met nota bene Duitsland die als enige lidstaat er niet mee instemde. Felicita Vos biedt in haar boek een keur aan portretten van beroemde Roma. De bekendste zijn wel Het Rosenberg Trio, Sylvia Tóth en Tata Mirando. De schrijfster heeft alleen Roma gekozen die het ver schoppen in de zakenwereld, de muziek, de politiek of op het danspodium. Dat maakt het tot een trots boek. Ellendige verhalen, met de vergassing van 'zigeuners' in het zogenoemde 'Zigeunerlager' in Birkenau, heeft de schrijfster er subtiel en toch indringend doorheen gevlochten. Net als het verhaal van haarzelf en haar vader. Wat mij zo intrigeerde zijn de treffende overeenkomsten met de Indische opvoeding in de jaren vijftig. Roma vaders die eisen dat hun kinderen later zullen slagen in de maatschappij. De niet aflatende drang tot muziek maken. Jezelf zo onzichtbaar mogelijk maken. Ervoor zorgen dat ze niet merken dat je Roma bent. 'Doe niet zo Indisch!' Remember? Ik in elk geval wel. En dat net in een periode waarin ik even geen Indische literatuur lees. Komt er een Roma-schrijfster voorbij...

* *Pil nummer elf*, iemand - geven, iemand vergiftigen. Naar men zegt waren in de militaire hospitalen tien officiële standaardpillen; een officieuze, 'pil nummer elf' bevatte een middel om de patiënt uit zijn lijden te verlossen. (Uit *De Oost-Indische Spiegel* van Rob Nieuwenhuys) Zie ook P.A. Daum, *Nummer elf* (1889)

recensie

MALEISISCHE ROMAN OVER INDONESISCHE GESCHIEDENIS

PLAATS IN HET

ONZICHTBARE VERLEDEN

*Tash Aw is een Maleisische schrijver die al twintig jaar in Engeland woont. Zijn recente roman **Map of the Invisible World** gaat over Indonesië tijdens de laatste jaren van president Soekarno, toen het land op de rand van oorlog met Maleisië balanceerde. Twee broers leven ver van elkaar, de een in Maleisië, de ander in Indonesië, maar zich steeds bewust van hun bloedverwantschap. “Even zo zijn Maleisië en Indonesië onlosmakelijk met elkaar verbonden door een gemeenschappelijke taal, geschiedenis en cultuur.”*

door Tineke Hellwig

Wie de flaptekst van *Map of the Invisible World* (uitg. Fourth Estate Ltd, 2009) leest, begrijpt dat deze roman gaat over het Indonesië tijdens de laatste jaren van president Soekarno. Engelstalige lezers zullen het boek onmiddellijk associëren met *The Year of Living Dangerously* en in de roman vinden we inderdaad een citaat (p. 154) van Soekarno's redevoering gehouden op 17 augustus 1964 met een expliciete verwijzing naar zijn “Vivere Pericoloso”, het leven in de gevarenzone. *Map of the Invisible World* is een fascinerende roman over de periode van Soekarno's *Konfrontasi*-politiek ten opzichte van Maleisië, zijn anti-imperialistische beleid en zijn uiterst vijandige houding tegenover de westerse wereld. Het verhaal beslaat echter meer dan alleen deze politiek woelige jaren en vertelt ook, heen en weer springend in de tijd, over de vroege jaren vijftig en de periode van voor de oorlog. Drie verhaallijnen zijn op geraffineerde wijze ineengevlochten en voeren de lezer mee naar een ontknoping. Het einde blijft echter open en het is aan de lezer om in te vullen of en hoe bepaalde relaties zich verder zouden kunnen ontwikkelen na afloop van het verhaal.

Tash Aw staat bekend als een Maleisische schrijver die momenteel in Londen woont en werkt. Hij werd in 1971 geboren in Taiwan, groeide op in Kuala Lumpur en ging op achttienjarige leeftijd studeren in Cambridge. In 2005 debuteerde hij met *The Harmony Silk Factory* dat zich afspeelt in Brits Malaya. Zijn kijk op Indonesië is onvermijdelijk gekleurd door zijn Maleisische en Engelstalige achtergrond en Nederlands lezers zullen weinig terugvinden van hun specifieke vaderlandse gezichtspunten met betrekking tot de jaren van dekolonisatie, ondanks het feit dat de

Nederlander Karl een belangrijke rol speelt in de verwikkelingen.

Karl de Willigen, een genaturaliseerde Indonesiër en vrijgezel, heeft zich radicaal gedistantieerd van zijn Nederlandse achtergrond. Rond 1953 heeft hij de vijfjarige Adam geadopteerd uit een Indonesisch weeshuis en samen wonen zij op het afgelegen eiland Nusa Perdo, ergens in Oost-Indonesië. Karl weigert zijn moedertaal te gebruiken en kiest ervoor om Adam in het Engels op te voeden. De ironie wil echter dat hij zijn Nederlandse identiteit niet kan ontlopen en de roman opent met Karls deportatie uit zijn huis door Indonesische soldaten om hem te repatriëren. Achter de struiken verscholen is Adam, inmiddels zestien jaar oud, er getuige van dat zijn vader wordt afgevoerd. Dit is de derde keer dat Adam in de steek gelaten wordt: eerst leverde zijn moeder hem en zijn broer Johan af in het weeshuis en een tweede keer bleef hij alleen achter toen Johan werd meegenomen door een Maleisisch echtpaar. Nu leidt de verdwijning van zijn vader tot een speurtocht die hem naar Jakarta voert waar hij in een, naar het lijkt, onontwaaibaar web van politieke en persoonlijke intriges verstrikt raakt.

Adam gaat in de hoofdstad op zoek naar Margaret Bates wier naam hij heeft gevonden in Karls paperassen. Margaret is een Amerikaanse antropologe die aan de universiteit doceert. Toen zij voor de oorlog als vijftienjarige de veel oudere Karl op Bali ontmoette, werd ze hals over kop verliefd op hem, een liefde die niet tot bloei kwam. Margaret is geboren in Nieuw-Guinea en woont daarna met haar ouders op Bali. Wie niet meteen de associatie legt tussen haar naam en Margaret Mead en Gregory Bateson, zal er later in de roman achter komen dat zij wel

degelijk gemodelleerd is naar de dochter van dit bekende antropologenpaar. Margaret heeft een speciale gave om uit non-verbale communicatie het gedrag en karakter van haar gesprekspartners af te leiden. Ook heeft ze een aangeboren voeling met de mensen van het land waar ze geboren en grotendeels getogen is en waarvan ze de taal vloeiend spreekt. Desondanks vergist ze zich behoorlijk in haar Sumatraanse onderwijsassistent Din die ze totaal verkeerd inschat.

Wanneer Adam onaangekondigd bij Margaret op de stoep staat – het is augustus 1964 – wordt ze geconfronteerd met een lang weggestopt verleden. Ze besluit hem te helpen Karl op te sporen, de schilder die ooit deel uitmaakte van de kunstenaarskring op Bali en haar als tiener zo gelukkig maakte. Met behulp van een Australische journalist en Amerikaanse diplomaat stort ze zich op haar nieuwe taak. Door haar ogen bezien we de chaos in de straten van Jakarta en voelen we de spanning die op een ieder drukt, maar vooral op blanke buitenlanders. Antiwesterse leuzen en kreten om Maleisië te verpletteren zijn overal te zien en te horen. Soekarno lijkt niet langer in staat om uiteenlopende ideologieën tegen elkaar af te wegen en goede binnenlandse en internationale relaties te onderhouden. De dreiging dat de situatie onherroepelijk uit de hand zal lopen, is alom voelbaar. Demonstrerende menigtes van communisten, revolutionairen, anarchisten, moslims en jongeren, geven de indruk dat het geweld elk moment in alle hevigheid kan losbarsten. “In this city you could never be sure if anyone was who they said they were” (p.20) en dit brengt Margaret niet alleen van haar stuk, ze realiseert zich maar al te goed niet langer welkom te zijn in haar geboorteland. Ondertussen heeft Din zich ontfermd over Adam die kennis maakt met radicaliserende studentenorganisaties en zich in een mum van tijd leert aan te passen. Als een wat onschuldige provinciaal is hij een gemakkelijk te manipuleren doelwit en hij laat zich lenen voor een riskante klus. In een wervelwind van gebeurtenissen rolt hij van de ene gevarenzone naar het andere. Aan de andere kant van de zee en van de politieke scheidslijn bevindt zich Johan in Kuala Lumpur. Opgenomen in een welgesteld gezin met een vader die in hoog aanzien staat, wordt hij gekweld door schuldgevoelens omdat hij indertijd zijn jongere broer heeft verlaten. Maleisië wordt afgebeeld als de pasgeboren natie met Kuala Lumpur als de nieuwe, uit het niets opgebouwde hoofdstad. Ondanks de materiële rijkdom en de veelbelovende toekomst is Johans gevoelswereld kil en leeg. Als lezers weten we al dat de jaren in het weeshuis voor Adam één donker gat zijn waarvan hij zich weinig herinnert. Voor Johan ligt dat anders: hij weet nog precies hoe zijn pleegouders arriveerden en uiteindelijk alleen hem meenamen. Zowel Johan als Adam is zich er altijd van bewust geweest dat ergens een broer voortleeft en er een bloedband bestaat, ook al leven ze in gescheiden werelden zonder elkaar te kennen. Even zo zijn Maleisië en Indonesië onlosmakelijk met elkaar verbonden door een gemeenschappelijke taal, geschiedenis en cultuur wat Soekarno's vijandige confrontatiepolitiek des te schrijnender maakt.

Tash Aw's personages worden geconfronteerd met emotionele werkelijkheden en trauma's die teruggrijpen naar een tijd en plaats in het verleden die niet meer terug te halen zijn. Deze “onzichtbare wereld” wordt enigszins in kaart gebracht, maar hij bestaat niet meer en voor de daaruit voortvloeiende identiteitscrises is er geen oplossing. Adam, Margaret, Karl en Johan worstelen met hun kwetsbaarheid en het feit dat ze niet thuis horen waar ze zijn: “Home was not necessarily where you were born or even where you grew up but something else entirely, something fragile that could exist anywhere in the world.” (p.12). Hun individuele onzekerheid loopt parallel met Indonesië's wankele identiteit in een tijdperk waarvan we als lezers weten dat dit het begin was van een einde waarbij veel bloed zou vloeien.

Map of the Invisible World bevat vele intertekstuele verwijzingen en geeft tegelijkertijd commentaar op concepten als ‘het centrum’ en ‘de periferie’ van de Indonesische staat. Beschrijvingen van Jakarta met onder andere “Hotel Java” (Hotel Indonesia) en het Welkom Monument in het midden van de rotonde – beide symbolen van centrale macht – roepen beelden op van de film *The Year of Living Dangerously*. Margarets moeder daarentegen werkt aan haar antropologische studies over het ver weg gelegen Nieuw-Guinea, Bali en over “coming of age”. Karl is geboren op het toen onbeduidende eiland Buru dat tegenwoordige lezers zal herinneren aan het politieke strafgevangenenkamp waar Pramoedya Ananta Toer met vele anderen jarenlang werd gedetineerd, beschuldigd van een vermeende communistische samenzwering. Al met al heeft Tash Aw een boeiend verhaal geconstrueerd over drie gecompliceerde levens die in elkaar vervloeien in een natie balancerend op de rand van de afgrond.

Op donderdag 27 mei biedt het Bibit-Theater van het Tong Tong Festival twee lezingen aan over de koloniale geschiedenis van Maleisië. Ook is die dag een interview bij te wonen met Florence Tan, de Nyonya-chef die overkomt uit Kuala Lumpur om enkele dagen kookdemonstraties te geven in het Kooktheater van het Tong Tong Festival.

Tash Aw

FOTO: © ANDREW WHITTUCK FOR FOURTH ESTATE

bespreking

OVER DE NIEUWE VASTE OPSTELLING VAN HET LETTERKUNDIG MUSEUM

OOST WEST, THUIS BEST

*Het Letterkundig Museum in Den Haag heeft een gedaante-verwisseling ondergaan. Het rijke en overvloedige materiaal, handschriften, drukken, afbeeldingen en voorwerpen, is in een nieuwe opstelling geëxposeerd. Prachtig is de vitrine waarin de wording van Couperus' *De stille kracht* getoond wordt: kladhandschrift, kopijhandschrift en drukken. Het museum wordt wel de 'schatkamer van de Nederlandse literatuur' genoemd, maar is het dat ook?*

door Bert Paasman

Er zijn twee letterkundige musea en documentatiecentra van de Nederlandstalige literatuur, één in Antwerpen en één in Den Haag, met een aanvankelijk duidelijke taakverdeling: in Den Haag verzamelt men het erfgoed van Nederlandse auteurs geboren na 1750, in Antwerpen dat van Vlaamse auteurs geboren na 1750. Voor oudere schrijvers en teksten, van ca. 1150–1750 kan men vooral terecht in de koninklijke bibliotheken, de universiteitsbibliotheken, nationale en provinciale archieven en speciale collecties in overige grote bibliotheken en musea. Onder invloed van maatschappelijke tendenzen om onze nationale identiteit te definiëren is men sinds eind vorige eeuw de *canons* gaan opstellen op het gebied van geschiedenis, literatuur en overige kunsten en wetenschappen: wat iedere Nederlander zou moeten weten of althans op school behandeld zou moeten krijgen. De honderd belangrijkste Nederlanders aller tijden werden gekozen...

PANTHEON

Aan het Letterkundig Museum is die laatste tendens niet ongemerkt voorbijgegaan. Er is een Pantheon van de Nederlandse en Vlaamse letterkunde gekomen, een eregalerij van overleden grootheden op gebied van de literatuur in ruime zin (ook de briefschrijver Vincent van Gogh en de dagboekschrijfster Anne Frank vindt men er). Daarbij is de ondergrens van 1750 verlaten en Nederlanders en Vlamingen zijn niet meer gescheiden. De eenheid is de Nederlandstalige literatuur in Noord en Zuid, hoewel de Vlamingen mondjesmaat geselecteerd zijn. En omdat de vroegste werken van de literatuur meestal anoniem waren, begint deze galerij met de

middel nederlandse *Beatrijs* en *Karel ende Elegast*. Het Pantheon eindigt met Gerard Reve, Lucebert, Jan Wolkers, Hugo Claus, Anne Frank, Renate Rubinstein, Hans Faverey en Frans Kellendonk. Iedere uitverkoren auteur wordt geëerd door middel van een korte audio-visuele presentatie, voornamelijk met foto's en biografische gegevens, boekomslagen en titelpagina's en gegevens betreffende het werk.

Een galerij is pas een eregalerij na een zware selectie: in totaal zijn er honderd items geselecteerd uit ca. 1000 jaar! Een geleerde en geletterde commissie heeft zich van die onmogelijke taak gekweten. In deze commissie zaten geen leden met als specialisatie de literatuur van onze voormalige koloniën. Van de honderd items zijn er vier aan schrijvers van de Indisch-Nederlandse letteren gewijd, niet omdat ze zo indringend over Indië schreven, maar omdat ze tot de Nederlandse letteren behoorden: Multatuli, Louis Couperus en Maria Derموût en E. du Perron. Ook andere 'uitverkorenen' hadden soms een Indische connectie, zoals Conrad Busken Huet, maar die wordt in de digitale presentatie van zijn leven en werk niet vermeld. Bij Carry van Bruggen geschiedt dit wel, zij het en passant. Dat bijvoorbeeld Gerard van het Reve 'Indische brieven' aan Rob Nieuwenhuys geschreven heeft, Lucebert het beroemde gedicht 'Minnebrief aan onze gemartelde bruid Indonesia' en Jan Wolkers twee romans die in Indië/Indonesië spelen, komt men niet aan de weet. Hoe begrijpelijk een genadeloze selectie voor een pantheonplaats ook is, de unieke Jan Boon/Tjalie Robinson/Vincent Mahieu had om vele redenen beslist niet mogen ontbreken! De West-Indische literatuur is met nog minder items

vertegenwoordigd: twee, Albert Helman en Cola Debrot. In de presentatie van Hans Faverey wordt wel even vermeld dat hij in Suriname geboren is, maar bij zulke zijdelingse verwijzingen blijft het. De conclusie moet dan ook zijn dat het hier echt gaat om de zogenaamde intramurale (wat mij betreft 'binnendijkse') Vlaamse en Nederlandse letteren en niet om buitendijkse koloniale en postkoloniale letteren. Dat is uiteraard geen schokkende conclusie, ook het nieuwe, grote handboek van de Nederlandse en Vlaamse literatuur (onder auspiciën van de Nederlandse Taalunie), *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, is intramuraal: Oost- en West-Indische en Afrikaanse auteurs komen er aan bod in zoverre hun werk van betekenis is in het Nederlandse en Vlaamse literaire leven. Dat er in Batavia, Kaapstad, Paramaribo en Willemstad ook een eigen literair circuit ontstond, met genootschappen, tijdschriften, drukker-uitgevers en andere literaire instituties, blijft aldus buiten beschouwing.

Zes items van de honderd hebben betrekking op die koloniale literatuur, vier op de Oost, twee op de West; in het pantheon van Noord en Zuid blijkt al spoedig geen plaats meer voor verdere representanten van Oost en West. Men kan zich dan ook afvragen of, indien zo'n pantheon van Oost en West geen plaats kan krijgen in het Letterkundig Museum, het niet zou moeten worden opgericht in een van de instellingen op het gebied van de voormalige koloniën: het Koninklijk Instituut van Taal- en Land- en Volkenkunde (KITLV) te Leiden, of het Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT) in Amsterdam. Voor de Indische literatuur kan men natuurlijk ook denken aan het Indisch Herinneringscentrum te Arnhem, in samenwerking met het Indisch Wetenschappelijk Instituut te Almere.

DOCUMENTATIECENTRUM

Het Letterkundig Museum heeft uiteraard meer te bieden dan het Pantheon. De Documentatie van auteurs geboren na 1750 betreft veel grotere aantallen auteurs, waaronder ook die met een (post)koloniale connectie volop aanwezig zijn. Met name de verzamelingen brieven en manuscripten zijn indrukwekkend. Enkele voorbeelden ervan vindt men in de thematische expositie, onder 'Wording' de reeds genoemde handschriften en drukken van *De stille kracht* en onder 'Ophef' documenten betreffende Multatuli en de 'zaak Lebak'. Ook in de tentoongestelde portretten en beelden is Indië veel beter vertegenwoordigd. Om hier een plaats te krijgen hoeft men ook niet overleden te zijn zoals in het Pantheon. We treffen hier onder andere een olie-verfportret van Tjalie door William Boon aan, een geschilderd zelfportret van Marion Bloem, verder portretten en/of bustes van A. Alberts, Louis Couperus, Maria Derموût, Kester Freriks, Hella Haasse, Jef Last, Rudy Kousbroek, Rob Nieuwenhuys, Helga Ruebsamen, E. du Perron, F. Springer, Mischa de Vreede, Leo Vroman en anderen. De West is duidelijk opnieuw ondervetegenwoordigd. Vreemd eigenlijk, nu Suriname al weer 8 jaar geassocieerd lid is van de Nederlandse Taalunie, waarmee toch erkend wordt dat het

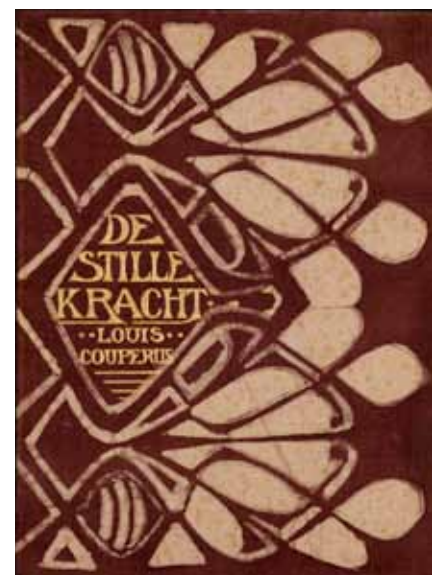
Surinaams-Nederlands een volwaardige variant is van het Vlaams en Noord-Nederlands. Terwijl zoveel Surinaams-Nederlandse schrijvers en dichters in Nederland woonden of wonen, of tussen Nederland en Suriname heen en weer pendelen. En zelfs wanneer ze in Suriname wonen, in Nederland hun boeken uitgeven en dus hun lezers hebben.

CONCLUSIE: OOST WEST, THUIS BEST

Als neerlandicus van huisuit heb ik genoten van Pantheon en Portrettengalerij in het Letterkundig Museum, maar als geïnteresseerde in de koloniale en postkoloniale letteren kom ik niet echt aan m'n trekken, waarbij ik opmerk dat de West-Indische literatuur veel slechter vertegenwoordigd is dan de Oost-Indische. Schatten op deze gebieden vindt men zeker in de nog steeds uitdijende Documentatie, vooral voor biografische achtergronden, correspondenties, tijdschriftredacties, ontstaansgeschiedenissen van literaire werken en literaire *perikara's*. Wil men een Pantheon van de Oost- en West-Indische literatuur bezoeken, dan kan dat (nog) niet, *belum**, maar aan zo'n presentatie, vanaf de VOC- en de WIC-literatuur tot en met de derde generatie 'repatrianten-literatuur', wordt in een land met zo'n bewogen koloniale geschiedenis en zo'n rijk koloniaal erfgoed een sterke behoefte gevoeld! Voor het Letterkundig Museum geldt vooralsnog: weinig Oost, nog minder West, maar Thuis is opperbest.

Letterkundig Museum, Prins Willem-Alexanderhof 5, Den Haag, tel. 070-333 96 66, www.letterkundigmuseum.nl.

* *belum* nog niet

Batikomslag van *De stille kracht*

GEBODEN: RUIMTE

*Zaterdag 27 februari 2010. Op een grijze, regenachtige middag vertrek ik vanuit Den Haag naar Amsterdam. Hier wacht Sylvia Dornseiffer, oud-directeur van het Fonds voor de Letteren en dit voorjaar benoemd tot directeur van het Amsterdams Fonds voor de Kunst. Ze organiseert vandaag een rondleiding voor het Monument Indië-Nederland. Peter van Zonneveld, voorzitter van de Werkgroep en redacteur van het tijdschrift **Indische Letteren**, zal ons begeleiden.*

door Leslie Boon

■ Eenmaal in Amsterdam-Zuid stap ik uit tram 5 bij de halte Apollolaan. Als ik niet snel de weg kan vinden, vraag ik aan een passant: “Kunt u mij vertellen waar het monument Indië-Nederland is?”. De man denkt even na, “Monument Indië... Van Heutsz monument zal je bedoelen?” Ja, zo heette het Monument eerst en in de volksmond is het kennelijk zo gebleven. Ik volg zijn aanwijzingen. Een stukje teruglopen, de eerste straat rechtsaf en vervolgens almaal rechtdoor. “Dan zie je het vanzelf, hoor!” Na tien minuten lopen door de Apollolaan, is het monument nog niet in zicht. Toch maar voor de zekerheid weer aan een voorbijgan-

ger vragen. Iemand die slaperig zijn hond uitlaat, moet wel een buurtbewoner zijn. “Weet u misschien waar het Monument Van Heutsz is?” Benaming met dank aan mijn vers verkregen lesje volkstaal. “Bedoel je niet Monument Indië-Nederland? Dat is aan het eind van deze straat, nog even doorlopen.” In de verte zie ik door de mistige regen mijn eindbestemming opdoemen. Op tijd kom ik aan bij het Monument Indië-Nederland, in de buurt dus ook onder deze naam bekend. Van verschillende kanten arriveren mensen die ondanks het mistroostige weer enthousiast het Olympiaplein op struinen. We herkennen elkaar, we horen vast en zeker bij

dezelfde groep. Midden op het plein, dicht bij de vijver verzamelen wij, bij elkaar een groep van 20 mensen. Onder dikke winterjassen en paraplu's, waaronder een grote witte D66-paraplu (met het oog op de gemeenteraadverkiezing de week daarop), wachten we nog even op Sylvia Dornseiffer. Na korte poos komt zij aan. Dornseiffer, die ook kandidaat nummer twee op de lijst van D66 voor stadsdeel Amsterdam-Zuid is, heet ons welkom. Ze vraagt met deze bijeenkomst meer aandacht voor het monument in zijn nieuwe staat. “Nu functioneert het vooral als de hangplek voor scholieren van het Amsterdam Lyceum. Het monument verdient beter.” Peter van Zonneveld krijgt nu het woord om meer over het monument te vertellen. Het monument werd in 1935 onthuld, ter ere van de toen als volksheld beschouwde gouverneur-generaal J.B. van Heutsz die in 1924 was overleden. Zijn naam is voor altijd verbonden aan de bloedige pacificatie van Atjeh. “Maar hij is niet alleen slecht”, zegt Van Zonneveld, “want hij bracht in Indië ook de Ethische Politiek in de praktijk, daarmee ook de bevordering van het onderwijs en de zorg. Maar ook dat moet worden genuanceerd.”

INDISCH AMSTERDAM

Nu schakelt Van Zonneveld over naar het monument zelf. Het beeld is ontworpen door Friedhoff en Van Hall. “Zij kregen de opdracht dat het niet te heldhaftig moest worden. Zo was het monument voor de nazi-gezinde zoon van Van Heutz ‘te week’. Van hem mocht het monument vernietigd worden. De vrouw op de sokkel symboliseert Nederlandse gezag, ze is gekleed in een sarong en heeft een wetsrol in de hand. Verder staan de bogen voor de archipel. De eilanden van de archipel zijn te zien in het reliëfs op de muren”. “De zon voor staat voor voormalig Nederlands-Indië en de zonnestralen lijken wel Javaanse krissen”, voegt Cintha van Heeswijk toe, ook een D66-fractielid in Amsterdam-Zuid. Het monument was vanaf het begin ongewenst en werd beschadigd en beklad en zelfs vernield door bommetjes. In 2001 besloot het stadsdeel het monument een nieuwe naam te geven, te renoveren en zelfs aan te vullen met nieuwe kunstwerken. De naam Van

Heutsz moest echter niet meer aan het monument kleven, maar de nadruk moest liggen op de historische band tussen Nederland en Indië/Indonesië. Wij volgen Van Zonneveld naar de achterzijde van het monument waar een plakkaat hangt met drie jaartallen: 1596, 1945 en 1949. In 1596 zetten de eerste Nederlanders voet aan wal in Indië, 17 augustus 1945 aan het einde van de Tweede Wereldoorlog riep Indonesië haar onafhankelijkheid uit. In 1949 kreeg Indonesië de soevereiniteit. “Nederland heeft 1945 als onafhankelijkheidsjaar aanvaard, maar nog steeds niet erkend”, wil Pamela Pattynama, bijzonder hoogleraar Postkoloniale Literatuur, toch meer onder de aandacht brengen. “Het wordt tijd!” Na een halfuurtje rondleiding, worden wij uitgenodigd naar het huis van Dornseiffer, nog geen 500 meter van het monument vandaan. Eenmaal binnen in het prachtige jaren-twintig-hoekpand worden we heerlijk warm – met koffie en taart, want Dornseiffer viert vandaag ook haar verjaardag. Het gesprek over het monument gaat rustig door. Dornseiffer pleit voor meer aandacht voor het monument, want zo langzamerhand weet niemand meer wat dat gevaarte voorstelt en ergo dat Nederland ooit eeuwenlang verbonden was met Indonesië. Dat kan heel goed met culturele activiteiten bij het monument: “Waarom geen lezingen, bijvoorbeeld nu het 150 jaar geleden is dat de *Max Havelaar* uitkwam? Of filmvertoningen van het Tropenmuseum? Hellen König, een nichtje van Marion Bloem stelt muziekvoorstellingen voor zoals van Sinta Wullur met gamelan *unplugged*?” Ze pauzeert even en zegt: “Amsterdam is toch ook Indisch?” Ja, dat vergeet je soms ook als je uit Den Haag komt. Sylvia Dornseiffer voegt de daad bij het woord door zelf het goede voorbeeld te geven en het initiatief te nemen om deze rondleiding te organiseren en meer mensen te betrekken bij het monument. Wat gaat ú doen met het Monument Indië-Nederland?

In 2007 is een mooi boekje verschenen over de geschiedenis van het monument Indië-Nederland, door Ko van Geemert, een uitgave van Stadsdeel Oud-Zuid, gemeente Amsterdam.

I.M. Rudy Kousbroek, Pematang Siantar 1929 – Leiden 2010

Toen ik begon de stukken van Rudy Kousbroek te lezen, zo'n dertig jaar geleden, dacht ik dat hij alles meende wat hij schreef. Ook was ik me ervan bewust dat Rudy bekend stond als rationalist. Het duurde even voor ik me realiseerde dat Rudy natuurlijk helemaal niet wetenschappelijk schreef en dat veel van de betekenis in zijn stukken het gevolg was van suggesties, combinaties, associaties – zoals in de literatuur. Hij schreef erg goed en erg mooi – zo goed en mooi dat de meeste lezers alles geloofden wat hij schreef. Ik vond het moeilijk om te begrijpen dat iemand aan de ene kant het beeld van zichzelf schetste als een rationeel persoon (wel een met gevoel, maar zonder dat het gevoel de ratio zou versluisen) en aan de andere

kant met een monkelende, tevreden, bijna knorrend-blij lach kon reageren op een correctie. Als je Rudy sprak, was eigenlijk al heel snel duidelijk dat je alles wat hij schreef niet zo serieus moest nemen. ‘Ja maar, als hij het niet meende, waarom neemt hij het dan niet publiekelijk terug?’, was mijn tegenvraag. Er is enige levenservaring voor nodig om dat te begrijpen. Als je Rudy sprak, had je ook direct het gevoel dat hij jou wel degelijk serieus nam. Menselijk contact – zo bleek ook uit de woorden die op zijn begrafenis werden gesproken – was uiteindelijk veel belangrijker voor hem dan gelijk hebben. Pesten en provoceren (“zondigen”, zoals de Raaf zei in het diergedicht dat Rudy schreef en dat hij bij de uitvaart op een opname

zelf voorlas) waren kennelijk een onbedwingbare lust van hem; dat bemoeilijkte het menselijk contact wel eens. Maar hij kon zelf ook goed incasseren. Toen hij eens een kookdemonstratie in ons Kooktheater gaf – geef toe, welke Belangrijke Essayist durft zoiets aan? – en zich aan de bereiding van een sajoer asem zette met rijpe in plaats van onrijpe nangka, voelden de kooktantes op de eerste rij zich absoluut niet geremd hem live en luidruchtig tijdens de demonstratie op die blunder te wijzen. Onverstoorbaar ging hij door; schijnbaar in zijn nopjes met het feit dat hij daar stond, serieus genomen in het hol van de leeuw. Omgekeerd gold natuurlijk hetzelfde. Menigeen zal zich van tijd tot tijd hebben geërgerd aan sommige Indische stukken

van hem, maar ondertussen was Rudy Kousbroek ongeveer de enige in de seriëuze dagbladen die Indië en Indische kwesties de moeite waard vond voor een langer en van betrokkenheid getuigend essay. Het moment dat ik het Cultureel Supplement van NRC Handelsblad opensloeg, en een foto van Tjalie Robinson zag met de kop Lief Java ernaast, zal ik niet gauw vergeten. Het Indische en Rudy Kousbroek zaten aan elkaar vast, met een moeilijke knoop die niemand meer los kreeg. Hij geloofde zelf niet in een hiernamaals, maar ik hoop voor hem dat het Indische en hij elkaar nu met een zachtere, maar net zo stevige omhelzing vasthouden.

Siem Boon

interview

PABLO NERUDA ONTMOETTE IN INDIË ZIJN EERSTE VROUW

NON, MARIETJE, MARUCA

*De beroemde dichter Pablo Neruda, alias Neftalí Ricardo Reyes Basoalto, verbleef begin jaren dertig enige tijd in Azië. Als Chileense consul ontmoette hij in Nederlands-Indië zijn eerste vrouw: de Nederlandse Maria Hagenaar. Pauline Slot schreef een boek over deze tot nu toe onbekende vrouw: **En het vergeten zo lang** (uitg. De Arbeiderspers).*

door Eva van Geleuken

■ Maria was geboren en getogen in Batavia; na haar huwelijk reisde ze met haar man naar Chili en Spanje. Hun enig kind, Malva Marina, werd geboren met een waterhoofd. Maria had weinig steun aan haar man: steeds meer werd hij in beslag genomen door zijn literaire en politieke activiteiten – en de daarbij horende schare van bewonderaars. Noodgedwongen vertrok Maria met Malva naar Nederland. Na Malva's overlijden is Maria nog een periode in Zuid-Amerika geweest, maar haar huwelijk was in feite al lang daarvoor gestrand.

Hoe kwam je aan het onderwerp voor je roman?

Pauline Slot: “In een Engelstalige biografie over Pablo Neruda kwam ik de naam ‘Maria Hagenaar’ tegen – en mijn oog bleef natuurlijk haken aan die Nederlandse naam. In dat boek kwam ik nogal wat slordigheden tegen: er wordt bijvoorbeeld verteld over ‘Weltebreden’ in plaats van ‘Weltevreden’. Maria zou helemaal geen familieleden hebben, wat apert onjuist is. Zulke fouten worden vervolgens steeds overgenomen in andere boeken. Hoewel er niet veel informatie over Maria was, viel me meteen op dat zij een zeer tragisch leven geleid moet hebben. Wat me ook aansprak, was haar verblijf in Den Haag, in het Statenkwartier van de jaren veertig en vijftig. Ze bleek op de Beeklaan en de Groot-hertoginnelaan gewoond te hebben: dat is de buurt waar mijn moeder is opgegroeid en waar ik zelf als kind ook geregeld kwam.”

Waarom noem je je hoofdfiguur steeds ‘Maruca’?

“Reyes noemde haar ‘Maruca’: die naam staat symbool voor de grote wending in haar leven. Door het boek heen ben ik haar

‘Maruca’ blijven noemen, ook omdat het onhandig is je hoofdpersoon telkens een andere naam te geven. Haar familie noemde haar ‘Marietje’, ook wel ‘Non’, en later ‘Maria’. In het verzamelde werk van Neruda komt Maruca maar één keer voor – en zelfs in dat gedicht is haar naam slechts onderdeel van een opsomming van namen, waaronder die van hun dochter, maar ook die van Neruda's minnares. De titel van mijn boek heb ik ontleend aan een bekend vers van Neruda: ‘De liefde is zo kort, en het vergeten zo lang’. De meeste dingen die ik Neruda ‘laat zeggen’ in het boek, heb ik ontleend aan bronnen.”

In hoeverre was je op de hoogte van het leven in Batavia, in de jaren twintig en dertig?

“Tijdens mijn studie had ik wel enige Indische romans gelezen, bijvoorbeeld die van Daum. Maar toen ik begon aan dit boek, ben ik me natuurlijk verder gaan verdiepen in Indië, en later ook Zuid-Amerika en Spanje. Ik heb veel dagboeken gelezen en geschiedkundige werken over het koloniale leven. Vervolgens ben ik zelf naar Indonesië gegaan om te zien wat daar allemaal groeit, welke geluiden je hoort – kleine dingen die je later goed kunt gebruiken om de sfeer weer te geven. Ik hoorde bijvoorbeeld heel vaak iemand vegen, met een bezem; dat heb ik in het boek laten terugkomen. Ook heb ik allerlei mensen gesproken; iemand vertelde mij bijvoorbeeld over zijn reis op zo'n mailboot. Ik houd erg van de zee en van de langzame manier van reizen op een boot. Mijn eigen reiservaringen heb ik dus ook verwerkt.”

Was Maria een volbloed Hollandse, of had ze Indisch bloed?

“Maruca's overgrootmoeder van vaderskant had Indisch bloed: haar naam was Oranina

Bloemenstiena Van Riemsdijk. Tante Door, het jongste zusje van Maruca's moeder, was getrouwd met Paul von Seydlitz Kurzbach, een Indische jongen. Ik kreeg de indruk dat de familie dat Indische niet verborg, maar er ook bepaald niet trots op was: het was immers een zeer standsbewuste maatschappij. Maruca was geboren en getogen in Indië; met haar ouders en broers is ze wel op familiebezoek in Holland geweest. Ze was begin dertig toen ze Neftalí Reyes ontmoette; ik vermoed dat ze al bijna de hoop op trouwen had opgegeven. Ze wist dat een loopbaan als diplomaat allerlei standplaatsen mogelijk zou maken, dus ze moest zich losscheuren van Indië.”

Neruda staat dan wel bekend als één van 's werelds grootste liefdesdichters, maar hij laat zijn vrouw en kind heel bruut in de steek. Kreeg je gaandeweg je onderzoek geen hekel aan hem?

“Nu ik dit verhaal te boek gesteld heb, hoor ik lezers hard oordelen over Neruda: dat het een schande is dat hij vrouw en kind zo liet verkommeren, dat dat wel een grote smet werpt op zijn aanzien als dichter. Zelf heb ik niet zo'n scherp oordeel over hem. Als schrijver heb ik juist geprobeerd hem te begrijpen; dat leek mij veel interessanter. Om je heen zie je allerlei mensen scheiden – vaak geeft dat veel verdriet en gesteggel over kinderen, bezittingen en geld. Dat is een falen, maar geen uitzonderlijk soort falen. Op sommige momenten heeft hij zich wel pijnlijk hard opgesteld. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er op een bepaald moment de mogelijkheid van een diplomatenruisseling. Maruca deed via brieven haar uiterste best om daarvoor in aanmerking te komen en zo naar Zuid-Amerika te kunnen gaan, maar uiteindelijk heeft Neruda haar uitreis geblokkeerd. Daarmee veroordeelde hij haar tot het doorbrengen van de hongerwinter in Den Haag. Hij wilde haar, en de periode met haar in zijn leven, blijkbaar echt wegsnijden.

“Dat kan te maken hebben met de handicap van hun dochtertje, al heb ik ook beschrijvingen gelezen van Neruda als trotse vader van de pasgeborene. Als Malva geen handicap had gehad, was haar leven en dat van haar moeder zeker heel anders verlopen. Maruca moest werken om in haar onderhoud te voor-

zien; ondanks haar smeekbedes stuurde Neruda haar steeds minder geld. Ze was gedwongen Malva elders onder te brengen: bij een gezin uit Gouda, dat ze kende via de kerk. Vaak had Maruca geen geld om haar dochtertje op te zoeken – hartverscheurend.”

Welk beeld kreeg je van Indisch Den Haag?

“Voor mijn onderzoek heb ik gesproken met achternichten en een achter-achterneef van Maruca. Zij beschreven me hoe de familie na de oorlog langzamerhand binnendruppelde in Den Haag. Als je Indische mensen over die tijd spreekt, hoor je steeds: “Niet zeuren, het is nou eenmaal niet anders. We moeten vooruit en kijken niet meer achterom.” In mijn eigen familie speelt ook een dramatische geschiedenis in Indië. Mijn oudtante zat met haar kinderen in een kamp en werd na de capitulatie geëvacueerd. Dat konvooi vrachtwagens is toen onder vuur genomen en daarbij is de moeder, mijn oudtante, omgekomen. Dat verhaal heb ik vroeger al gehoord, maar het schrijven van dit boek heeft me veel bewuster gemaakt van alles wat er gebeurd is in Indië en Indonesië.

“In een fotoalbum van een achterneef van Maruca zag ik een foto van een rijtje blanke kinderen op zo'n Indisch erf. Die kinderen droegen van die lekker losse jurkjes en pakjes, en liepen op blote voeten. Dat komt over als een heerlijk leven. Ik kan me nu voorstellen hoe enorm de schok geweest moet zijn toen dat ineens voorbij was, toen alle geldende waarden als het ware omgekeerd werden. Natuurlijk begrijp ik wel dat die situatie moest veranderen, dat die niet kon voortbestaan – en dat niet iedereen daar zo'n prettige leventje leidde.

“Ook werd ik gefascineerd door het leven in zo'n pension in Den Haag. Maruca's tante Leentje dreef zo'n pension: uit noodzaak, want het gezin had al zijn bezittingen verloren. Ik beschrijf hoe Indische etensgeuren naar buiten dreven toen Maruca daar aankwam. Zelf herken ik die geuren en sferen ook: als kind ging ik met mijn ouders al naar de Pasar Malam: dat hoorde erbij, dat was echt Den Haag.”

Op maandagmiddag 24 juni wordt Pauline Slot in het Bibit-Theater geïnterviewd door Sylvia Dornseiffer.

Maruca en Pablo Neruda

VEEL NIEUWE BOEKEN

ASTA'S OGEN

Donderdag 20 mei vindt om 17.15 uur de officiële boekpresentatie plaats van *Asta's ogen* (uitg. Nijgh & Van Ditmar) van Eveline Stoel. *Asta's ogen* is het verhaal van een gewone, maar daardoor misschien wel exemplarische familie van Indische Nederlanders, die in 1955 vanuit Surabaya naar Nederland vertrekt. Terwijl Asta Hoyer in het voormalige Indië een groot huis en bediendes had, komt ze hier met haar moeder en zeven kinderen terecht in een contractpension in het Brabantse Oss, een industriestadje waar men op klompen loopt en 'zwarte' mensen een bezienswaardigheid zijn. Van een warm welkom is geen sprake, maar Asta is vastberaden: ze gaan het redden in Nederland. Ze moeten ook wel, want er is geen weg terug. Eveline Stoel: "Het idee voor *Asta's ogen* ontstond toen ik zwanger was. Vaak dacht ik: wat kan ik mijn kind straks vertellen over zijn Indische wortels? Mijn Indische schoonfamilie sprak nauwelijks over het verleden in Indonesië, en vragen stellen werd duidelijk niet gewaardeerd. Een boek leek me een legitieme reden om het toch te doen."

Wat wist je over 'het Indische' in het algemeen, en het Indische deel van de vaderlandse geschiedenis in het bijzonder, voor je je schoonfamilie ondervroeg? "Toen ik aan *Asta's ogen* begon, liep ik al acht jaar rond in de familie (inmiddels twaalfeneenhalf jaar). Met de zichtbare Indische gewoontes en kenmerken was ik dus bekend: het graag eten en praten over eten, de vele feestjes, een voorliefde voor countrymuziek en Indorock, de gastvrijheid en de innige familieband. De clichés, kortgezegd. Over de Nederlands-Indische geschiedenis wist ik natuurlijk datgene wat ik op school had geleerd, aangevuld met ver-

halen uit mijn eigen familie: mijn moeder bracht een deel van haar jeugd door in Indië, háár moeder woonde er een half leven, mijn grootvader van vaderskant beproefde zijn geluk ooit in de Oost en mijn overgrootvader werd er naar verluid een welgesteld man. Maar dat was de Hollandse, 'blanke kant' van het verhaal en die is anders dan de Indische, weet ik nu."

Welke verklaring had je zelf voor het zwijgen van je schoonfamilie? Begreep je het beter naarmate je meer te weten kwam over de Indische geschiedenis? "Ik wist dat Asta haar man had verloren in Indië, op bepaald niet zachtzinnige wijze. En dat het vertrek naar Nederland niet vrijwillig was geweest. Ik vermoedde dat dit de redenen waren achter het zwijgen. Maar tijdens mijn onderzoek ontdekte ik dat er nog meer achter zat. Zo wilden Asta's kinderen best vertellen over het verleden, maar ze konden het niet, simpelweg omdat veel verhalen ook voor hen verborgen waren gebleven. Dat bleken de verhalen die te pijnlijk waren, waaronder die over de Japanse bezetting en de daaropvolgende Bersiap-tijd. En ja, toen ik daarover las en hoorde – na lang aandringen is ook Asta's 90-jarige broer gaan praten – begreep ik het spreekwoordelijke 'Indische zwijgen' heel goed. Vijfenzestig jaar na dato had ikzelf ook moeite om sommige dingen op te schrijven; ik plant niet graag gruwelijke beelden in iemands hoofd. Maar het moest, omdat die periode een cruciaal onderdeel is van de Indische geschiedenis."

BELANDA HITAM

Enkele dagen voor de 52^e Tong Tong Fair verschijnt het langverwachte boek van journaliste Griselda Molemans en fotograaf Armando Ello over Belanda hitams ('Zwarte Hollanders'), *Zwarte huid, oranje hart* (uitg. d' Jonge Hond). Op zondagmiddag 23 mei vertelt Griselda er meer over in het Bibit-Theater. Dat er ooit Afrikaanse mannen voor het leger in Indië zijn geronseld, is amper bekend. Vanaf 1830 kent het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger na het beëindigen van de Java-oorlog een tijdperk van relatieve vrede dat gezien wordt als een geschikt moment voor een experiment met Afrikaanse soldaten. De Java-oorlog kostte veel levens en het wordt steeds moeilijker om rekruten uit Europa te halen. Daarom wendt men de blik naar de West-Afrikaanse Goudkust, waar Nederland nog over enkele handelsposten beschikt. Koning Willem I en de

Ashanti-koning Kwaku Dua sluiten een overeenkomst waardoor vanaf 1837 een groot aantal slaven als 'vrijwilliger' – de slavernij is inmiddels afgeschaft – naar Indië wordt vervoerd om dienst te nemen in het KNIL. Molemans en Ello traceerden de oudste nazaten in Nederland, Ghana, de Verenigde Staten, Brazilië en Indonesië.

TWEDE WERELDOORLOG

De verhullende term 'troostmeisjes' kan de pijn en schaamte over de gedwongen prostitutie tijdens de Tweede Wereldoorlog niet wegnemen. Noch de slapeloze nachten, de mislukte huwelijken, de kinderloosheid en de armoede. De vrouwen spreken er zelden over. De daders en de regeringsleiders evenmin. De Japanse bezetter zag gecontroleerde seks in militaire bordelen als een pragmatische maatregel om geslachtsziekten en grootschalige verkrachtingen te voorkomen. De geïnterviewde vrouwen vertellen een ander verhaal. Ze zijn onder dwang of met valse beloften van straat gerukt, thuis opgepakt, door dorpshoofden opgeroepen en systematisch verkracht in militaire bordelen, kazernes, fabriekslodsen, treinstellen en tentenkampen. Het taboe is hardnekkig, ondervond journaliste en antropologe Hilde Janssen (1959), toen ze ruim zestig jaar later samen met fotograaf Jan Banning op zoek ging naar de Indonesische slachtoffers. Maar door hun vasthoudendheid en warmte bereikten ze dat de vrouwen toch vertelden. Het zijn indringende verhalen en portretten van inmiddels hoogbejaarde vrouwen voor wie de oorlog nooit is opgehouden.

Hilde Janssen vertelt over het resultaat van haar zoektocht in het boek *Schaamte en onschuld* (uitg. Nieuw Amsterdam). De indrukwekkende serie portretten van troostmeisjes die Jan Banning in Indonesië maakte, zijn gebundeld in het fotoboek *Comfort Women/Troostmeisjes* (uitg. Ipso Facto/seltmann+söhne), met teksten van Hilde Janssen.

Op zondag 23 mei om 17.15 uur worden Hilde Janssen en Jan Banning in het Bibit-Theater van het Tong Tong Festival over hun projecten geïnterviewd door Marije Plomp van het NIOD.

Donderdag 27 mei om 17.15 uur geeft Marije Plomp een lezing over het boek *Een open zenuw*, dat in april is verschenen en dat zij samenstelde. De Nederlandse herinnering aan de oorlog en de bezetting heeft minder te maken met de 'echte' geschiedenis ervan – de gewapende strijd, het verzet, de slachtoffers – dan met het hedendaagse maatschappelijke en politieke debat. Verwijzingen naar gebeurtenissen uit de periode 1940–1945 hebben blijkbaar nog zo veel zeggingskracht dat ze regelmatig in publieke discussies worden gebruikt om iets te zeggen over de maatschappij van nu. Daarin gaat het nu eens niet zozeer over oorlog en bezetting, maar over hoe het hedendaagse beeld van die gebeurtenissen de laatste twintig jaar is gevormd. In elf van de 48 artikelen wordt specifiek het herinneren van de oorlog in Indië besproken.

AANPASSEN!

Eind maart werd in Enschede het project *Aanpassen!* ten doop gehouden. Dit Indische

meergeneratieproject van stichting Nasi Idjo bestaat uit een boek met dvd en een reizende tentoonstelling.

Nasi Idjo wil met *Aanpassen!* aanzetten tot dialoog: niet alleen tussen generaties onderling, maar ook tussen de huidige Nederlandse samenleving met de ogenschijnlijk geruisloos geïntegreerde Indische gemeenschap.

Drie generaties Indische Nederlanders zijn ieder op geheel eigen wijze in beeld gebracht. Met de derde generatie is in workshopvorm gewerkt om hun identiteit en band met hun grootouders te verbeelden in beeld, muziek, tekst en objecten. Voor het vastleggen van de tweede generatie Indisch koos Nasi Idjo voor film. De eerste generatie is gevat in indringende levensverhalen en portretten. Vrijdag 21 mei praat Ricci Scheldwacht met Vaya Nijhof en Iris Cousijnsen van Nasi Idjo in het Bibit-Theater (18.30 uur). De tentoonstelling gaat op toernee door het hele land.

DAMESROMANS

In januari verschenen de eerste drie delen van een geplande serie van tien Indische damesromans, samengesteld, ingeleid en bezorgd door kenner Vilan van de Loo. De oudste roman kwam als eerste in de serie: *Een huwelijk in Indië* (1873) van Mina Kruseman. De meest recente moet nog verschijnen: *Reisbrieven uit Indië* (1913) van Aletta Jacobs. De auteurs zijn bekende (Annie Foore, Melati van Java, Dé-Lilah) en minder bekende schrijfsters (M.C. Frank, Jeanne Reyneke van Stuwe, Louise B.B.).

Nieuwsgierig geworden? Woensdag 19 mei om 13.00 vertelt Vilan van de Loo in het Bibit-Theater meer over het fenomeen Indische damesroman, onder de titel 'Het geheugen van Indië: Indische damesromans (ook voor heren!)'.

MEER NIEUWE BOEKEN

Het Bibit-Theater presenteert meer nieuwe boeken:

Op woensdag 19 mei om 17.15 uur *Portret van een oermoeder* (uitg. Athenaeum) van Reggie Baay, het fotoboek dat hij samenstelde als vervolg op *De Njai; Het concubinaat in Nederlands-Indië*.

Op zaterdag 22 mei om 17.15 uur wordt *De hel van Tjideng* gepresenteerd, van Elise Lengkeek (auteur van *Ik beken*).

Dinsdag 25 mei om 17.00 uur vertellen samenstellers Olf Praamstra en Peter van Zonneveld over *Omstreden Paradijs, Ooggetuigen van Nederlands-Indië* (uitg. Bert Bakker). In dit boek zijn een kleine honderd getuigenissen uit brieven, dagboeken en memoires bijeengebracht.

SIGNEREN

De meeste auteurs signeren na hun optreden in het Bibit-Theater hun boeken in de naastgelegen stand van Stichting Tong Tong. Meer informatie over het programma en de signersessies vindt u op www.tongtongfestival.nl.

Daarnaast zijn er op de Tong Tong Fair nog veel meer schrijvers te gast om hun boeken te signeren en u te ontmoeten in de stand van Boekhandel Van Stockum. Kijk voor het signerschema op hun website www.vanstockum.nl.

AVATAR

Avatar is niet alleen een adembenemende kijkervaring.

Het laat ook zien hoe aloud oriëntalisme in de postkoloniale wereld via massamedia wordt verspreid. Pamela Pattynama laat een Indisch licht schijnen op de 3D-blockbuster.

door Pamela Pattynama

Avatar (regie James Cameron, 2009) is een stereoscopische (3D) science-fiction-film. Er is een held, er is romantiek en ook komt er veel actie en oorlog in voor. De film leek me niet aantrekkelijk. Aangemoedigd door jubelende kritieken die de visuele technologie ophemelden heb ik hem toch gezien, net als honderdduizenden anderen. *Avatar* speelt zich af in 2154. De strijd gaat tussen gewelddadige, hebzuchtige mensen en zachtmoedige, blauwe wezens. Inzet zijn de bodemschatten van planeet Pandora, waar de blauwe wezens wonen. Een dun verhaal, maar ik heb geen spijt van het bioscoopkaartje. *Avatar* is een adembenemende kijkervaring, een spektakel van jewelste waarbij de beelden je meesleuren naar ongekende hoogtes en diepten. Veel kijkers zien in de film een waarschuwing tegen de Amerikaanse inmenging in Afghanistan en Irak. Ook wordt verwezen naar de uitmoording van de Amerikaanse Indianen door Europese kolonisten. China heeft de film verboden omdat hij de bezetting van Tibet zou kritiseren. Behalve een oproep om in actie te komen tegen de vernietiging van de natuur zag ik in de film gelijkenissen met het imperialisme en kolonialisme in Indië. Er zitten zelfs vage verwijzingen naar interracial vermenging in. *So far so good*, maar zelfs toen de overwelldigende beelden in het donker op me afkwamen bekreep me al een ongemakkelijk gevoel.

In *Avatar* hebben hebzuchtige aardbewoners hun zinnen gezet op een kostbaar mineraal (Nootmuskaat! Thee! Suiker! Tabak!) dat ver weg in het heelal op de planeet Pandora te krijgen is. Het gebied is echter bewoond. De 'inlandse' bevolking zal moeten verkassen, maar ze willen niet. Hun grondgebied is heilig. Juist waar gedolven moet worden, staat

de ziel van de Na'vi cultuur, een reusachtige soort Waringin, de heilige bewaarplaats van volksherinneringen en de wijsheid van de voorouders.

De aarde stuurt infiltrant Jake Sully, een ex-marinier in een rolstoel. Om op Pandora te kunnen leven maakt hij gebruik van een 'avatar' die hem niet alleen de kans biedt te kunnen lopen, maar ook om zijn mannelijkheid te herwinnen. De avatar die Jake belichaamt ziet eruit als een Na'vi, maar bestaat uit een mengsel van menselijke en Na'vi DNA. Terwijl zijn eigen lichaam slaapt, kan Jake via deze hybride denken, zien en optreden. Met enige fantasie zou men in deze cyborg een science-fiction-voorstelling kunnen lezen van raciale vermenging. Zoals een Indo vaak wordt voorgesteld als een hybride tussen-vorm van blank en bruin, is Jake's blauwe avatar een technologische tussenvorm van menselijkheid en buitenaardseheid.

Na zijn acceptatie op Pandora krijgt Jake onderricht in de Na'vi cultuur. Hij verradt deze aan zijn meerderen maar ziet zijn dwaling in nadat hij verliefd is geworden op de dochter van de *chief*. Uiteindelijk breekt er oorlog uit tussen de aardbewoners en de Na'vi die op gigantische vogels gezeten met pijn en boog de ongelijke strijd tegen ruimteschepen en mega-robots aangaan. Jake is hun aanvoerder. Onder zijn bevel winnen zij. Volgt een inwijdingsritueel, en Jake laat zijn eigen, verzielde wereld achter zich om een 'blauwe' te worden. Als 'blijver' en als viriele Na'vi begint hij met zijn prinses aan een lang en gelukkig leven op Pandora.

De humanoïde Na'vi zijn een soort hybride van mens en dier: ze lopen op twee benen, zijn 3 meter lang, slank, lenig. Ze hebben mooie spitse oortjes, gele kattenogen, een lange staart en hun huid vertoont een

patroon van licht- en donkerblauw. Deze 'gekleurde' buitenaardse wezens vertonen allerlei exotisch-etnische trekjes: hun lengte en kettinkjes doen denken aan de Keniaanse Masaï terwijl de kralen waarmee zij zich tooien van Oost- en Zuid-Afrika komen. Het lange zwarte haar is in dreadlocks gevlochten. De gezichtsverf en hun schaarse kleding is duidelijk geïnspireerd op die van Noord-Amerikaanse Indianen, evenals de pijn en boog die de Na'vi als wapentuig bij zich hebben. Niet alleen hun uiterlijk, ook hun cultuur vertoont trekken van wat vanuit het westen wel gezien wordt als 'etnisch': de blauwe wezens zijn één met de natuur; zij gaan op een religieuze, mystieke manier om met flora en fauna, en er bestaat een wonderlijke interactie tussen hen en de dieren. Niet onbelangrijk in raciaal opzicht is dat de aardbewoners allen blank zijn en dat de Na'vi personages zijn ingevuld door 'gekleurde' acteurs.

'OTHERING'

Avatar drijft met andere woorden op tegenstellingen waarbij de Na'vi de rol van raciale exoot of etnische ander tegenover de blanke westerling is toebedeeld. Edward Said beschreef dit proces van *othering* in zijn boek *Orientalism* (1978). Bij *othering* worden eigenschappen die je onwenselijk vindt voor jezelf, geprojecteerd op anderen. In *Avatar* functioneert Pandora als de 'andere' wereld. Deze voorstelling is een overblijfsel van wat in de negentiende eeuw westers gemeengoed was. Toen werd de hele niet-westerse wereld beschouwd als tegenbeeld van het superieure westen. Een voorbeeld hiervan is het beeld van Kongo in het westerse literaire meesterwerk *Heart of Darkness* (Joseph Conrad, 1902). De Nigeriaanse auteur Chinua Achebe heeft felle kritiek geleverd op de etnocentrische afbeelding van Kongo. *Othering* kennen we ook als legitimering van Nederlands kolonialisme in Indië. Net zoals Pandora in *Avatar* werd Indië toentertijd tegenstrijdig, zowel paradijselijk als onderontwikkeld afgebeeld. De koloniale Indische literatuur laat een wemeling zien van nuchtere, hardwerkende en geciviliseerde westerlingen die tegenover een onbeschaafd natuurvolkje van luie, gemakzuchtige of domme autochtonen, inclusief Indo's komen te staan.

In de koloniale literatuur zijn veel interracial relaties voorgesteld als positief-negatief. In *Avatar* werken ze ook zo, maar dan omgekeerd. Buiten een klein groepje met het hart op de goede plaats zijn de blanke aardbewoners hebzuchtige, technologisch en militair doorgeschooten rationalisten. De makke, mooie Na'vi spiegelen in de film intuïtie, toewijding en natuurlijkheid. Ditmaal zijn de gekleurde anderen dus de goeie en de blanke aardbewoners de slechteriken. Regisseur Cameron schijnt *Avatar* te zien als politieke zelfreflectie over de 'vernietiging van het leefmilieu door hebzucht en imperialisme'. Dat kan wel zijn, maar het web is volgelopen met kritische reacties. Opmerkelijk vind ik het bericht dat talloze bezoekers na het zien van de film depressief werden en zelfs suïcidale gedachten hadden. Na het paradijselijke Pandora beleefden zij de echte wereld als een grauwe anti-climax. Naast dit soort nostalgische blogs lokte de film ook fel

gevoerde discussies uit. Een van die discussies gaat over de bedreigde natuur. De meeslepende vormgeving van de wonderschone, 'onbedorven' natuur op Pandora zou kijkers snel overhalen mee te voelen met de mooie, maar bedreigde planeetbewoners — de Na'vi, de dieren en de bomen. *Avatar* wordt daarom wel een eco-politieke film genoemd. De voortgaande vernietiging van de natuur roept absoluut op tot actie, maar wat mij vooral beroert zijn de postkoloniale discussies over ras en cultuur. Daar ligt een belangrijk aanknopingspunt met de kolonisatie van Nederlands-Indië.

Veel kijkers blijken de film racistisch te vinden vanwege de oriëntalistische en stereotypische afbeelding van de Na'vi. Anderen brengen hier tegenin dat *Avatar* vooral een 'anti-blanke' boodschap verspreidt. Zij verwerpen het gewelddadige en zelfingenomen beeld van de blanken. De meeste kritiek is echter gericht op de heldenrol van Jake (Sam Worthington). Tegen het eind van de film sneert één van de aanvallende aardbewoners tegen hem: 'hoe voelt het nou om je eigen ras te verraden?' Maar de internetters veroordelen Jake niet zozeer als overloper, dan wel als 'blanke Messias' die de primitieve inlanders komt redden. Door Jake's rol komen de Na'vi eruit als onderontwikkeld volk dat de nodige (blanke) intelligentie en moed ontbeert om de vijand uit te schakelen. 'Is een voorstelling van primitieve blauwtjes die het niet redden zonder de kennis en kunde van de witman niet een regelrechte koloniale boodschap?', smalen internetbezoekers. Bij wijze van antwoord kunnen we verwijzen naar het verzet van de Nederlandse regering toen Soekarno en Hatta op 17 augustus 1945 de Republiek Indonesia uitriepen. Volgens veel Nederlanders waren Indonesiërs (en Indo's) niet in staat om het zonder Nederlandse autoriteit te rooien.

Met voorgangers als *Dances with Wolves* (1990), *Pocahontas* (1995), *The Last Samurai* (2003) en *District 9* (2009) lijkt *Avatar* de zoveelste Hollywood-versie van de boodschap dat alleen het (Amerikaanse) westen goed toegerust is om de wereld naar een betere toekomst te leiden. Om zijn boodschap over te brengen maakt de film bovendien op een beschamende manier gebruik van raciale stereotypen en etnische clichés. Dat is jammer. Erg jammer.

Maar wie niet naar *Avatar* gaat kijken mist een zintuiglijke ervaring. Ten eerste loop je een machtig mooi visueel schouwspel mis. Ten tweede laat de thuisblijver de kans lopen om te begrijpen hoe het aloude oriëntalisme in de postkoloniale wereld aan de vrouw en man wordt gebracht. In de huidige visuele cultuur gebeurt beïnvloeding steeds minder via taal en de ratio. Ideeën over etniciteit, raciale verschillen, gender en cultuur komen steeds vaker binnen via visuele media en dus onze zintuigen. Wie wil ondergaan hoe postkoloniaal oriëntalisme werkt via de massamedia doet er goed zich kritisch aan een verleidelijke film als *Avatar* te onderwerpen.

Op 26 mei (14.00 uur) geeft Pamela Pattynama een les in de Indische School over de verfilming van de Max Havelaar. Lokatie: Bibit-Theater van het Tong Tong Festival.

Tropentheater

**Absolute top
uit Java en Bali**

**VR 3TM ZA 11
SEPTEMBER**

FONDS
PODIUM
KUNSTEN
PERFORMING
ARTS FUND NL

AMSTERDAMS
FONDS VOOR DE KUNST

igfa

international gamelan festival amsterdam

HET VOLLEDIGE PROGRAMMA WORDT BEKEND GEMAAKT VIA WWW.TROPENTHEATER.NL/IGFA | TICKETS & INFO: 020 5688 500

Na *De njai* van **Reggie Baay** verschijnt
nu zijn *Portret van een oermoeder*

Eindelijk krijgt de njai een gezicht
Vele unieke foto's van de koloniale
samenleving in Indië vanuit het perspectief
van het concubinaat

Presentatie: 19 mei
Tong Tong Fair

www.uitgeverijathenaeum.nl

'Volstrekt authentiek'
- Hella S. Haasse

EVELINE STOEL

Tegen inlevering
van deze bon €3,-
korting op
Asta's ogen.
Actieperiode:
05/05/2010
t/m 05/08/2010
Actienummer:
90175657

**€3,-
KORTING**
ACTIEPRIJS:
€16,90

Presentatie op Tong Tong Fair 20 mei, zie: www.nijghenvanditmar.nl

Lees het zojuist verschenen boek van
Andreas Schelfhout
De zomer van 1962

De laatste gevechten om Nederlands
Nieuw-Guinea in het oerwoud en aan
de conferentietafel.

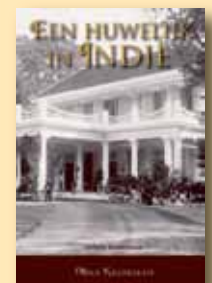
Met voorwoord van Eerste Kamerlid
Hans Hillen: "Een indringend tijdsbeeld"

Paperback, 220 pag. 16,50 euro
Uitgeverij U2pi
ISBN: 978-90-8759-196-0

Verkrijgbaar in de boekhandel en via www.jouwboek.nl/webshop

Indische damesromans

ook voor heren

ingeleid door Vilan van de Loo
€ 17,50 per deel

KIT Publishers www.kitpublishers.nl

Tropentheater

Pentas Theater they call me Nyai Ontosoroh

**Van onrechtvaardigheid
naar onafhankelijkheid**

DO 20 MEI
VR 21 MEI
20.30 UUR

WWW.TROPENTHEATER.NL

TICKETS & INFO: 020 5688 500

THEY CALL ME NYAI ONTOSOROH

De tentoonstelling *De Njai*; Portret van een vergeten oermoeder op het Tong Tong Festival in 2008, samengesteld door Reggie Baay, trok veel aandacht en heeft emotioneel heel wat losgemaakt bij publiek en pers. De belangstelling voor de njai's, inlandse concubines van de kolonisten, lijkt zowel in Nederland als in Indonesië op te leven. Zo is in Indonesië in 2007 *Nyai Ontosoroh* gemaakt, een theaterbewerking gebaseerd op het boek *Aarde der mensen* van Pramoedya Ananta Toer. Een speciale bewerking, *They call me Nyai Ontosoroh*, is straks te zien op het Tong Tong Festival.

Door velen wordt *Aarde der mensen* van Pramoedya Ananta Toer beschouwd als de beste roman in de Indonesische literatuur. Toer is een van de weinige Indonesische schrijvers die de koloniale periode van Indonesië en de toenmalige raciale verhoudingen haarfijn weet te beschrijven.

In *Aarde der mensen* vervlecht Pramoedya Ananta Toer twee verhaallijnen: het leven van Minke en dat van Nyai Ontosoroh. Beide Javanen weten ondanks hun benadeelde posities in de koloniale samenleving bijzonder te presteren. Zo is Minke de enige inlandse leerling van zijn school. Nyai Onto-

soroh leeft samen met haar man – en meester – Herman Mellema met wie zij een zoon en een dochter heeft, Annelies. Nyai Ontosoroh heeft Nederlands van hem geleerd en bestuurt zijn onderneming, terwijl Mellema langzaamaan aftakelt.

Door het huwelijk van Minke met Annelies, wordt zijn lot met dat van Nyai Ontosoroh verbonden. Als Mellema overlijdt, neemt het leven een tragische wending: Nyai Ontosoroh heeft geen recht meer op het bedrijf dat zij met Mellema heeft opgebouwd, maar verliest ook haar eigen kinderen, die naar Nederland zullen worden gestuurd. Dit laat zij echter niet zomaar gebeuren. Samen met schoonzoon Minke verdedigt Nyai Ontosoroh de rechten op Annelies. Als 'iron lady' blijft zij tot het bittere eind vechten tegen de onrechtvaardigheid van het koloniale systeem.

SUCCESS

Fazia Mardzoeki, vrouwenrechtenactiviste en theatermaakster in Indonesië, bewerkte het levensverhaal van Nyai Ontosoroh uit *Aarde der mensen* in 2007 tot een multimediaal theaterstuk, *Nyai Ontosoroh*. De figuur van Ontosoroh belichaamt voor Mardzoeki

de sterke rol van vrouwen. De première in Jakarta kreeg goede kritieken, met uitverkochte zalen als gevolg. Na dit succes werd het stuk ook in zeven andere Indonesische steden gespeeld. Volgens het grootste nationale dagblad *Kompas* was het "de voorstelling van het jaar 2007". Dankzij het Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT) in Amsterdam is het theaterstuk dit voorjaar ook in Nederland en België te zien, in een speciale bewerking voor de Europese toernee. Er zijn plannen de voorstelling ook naar Duitsland, Frankrijk en Noorwegen te brengen. *They call me Nyai Ontosoroh* is in het Indonesisch gesproken met Engelse boventiteling. (LB)

They call me Nyai Ontosoroh, regie Wawan Sofwan, tekst en productie Fazia Mardzoeki. Het theaterstuk is tweemaal te zien in het Bintang-Theater van het Tong Tong Festival 2010: op zaterdag 22 mei en zondag 23 mei, beide dagen om 12.00 uur. De voorstelling is op 20 en 21 mei ook te zien in het Tropentheater in Amsterdam, om 20.30 uur. En op 26 mei in het Zuiderpershuis in Antwerpen, ook om 20.30 uur.

column VIJF VOOR TWAALF

Al weken springt de datum van 2 april meteen in het oog als je een blik werpt op mijn kalender. Uitroeptekens, felle kleuren en het woord DEADLINE laten niets aan duidelijkheid te wensen over. Dit is de dag dat ik, theaterprogrammeur van het Bibit-Theater, mijn definitief programma voor het Bibit moet aanleveren bij de vormgever, die er een mooi overzicht voor de Pasarkrant van maakt. Datum, dag, aanvangstijden, namen van sprekers, programmatitels, het moet allemaal kloppen.

Maar er klopt nog steeds niets van mijn item over de backpay*! De belofte van voormalig staatssecretaris Jet Bussemaker om deze Indische kwestie interdepartementaal te bestuderen was reden genoeg om in het Bibit-Theater weer aandacht te besteden aan de backpay. Een interview over dit onderwerp is eenvoudig te realiseren. Genoeg mensen die erover zouden kunnen vertellen. Maar ik wil meer! Ik wil een gespreksleider die bekend is met het onderwerp en de gevoeligheden, een inleider die zo neutraal mogelijk de historische feiten schetst rondom deze Indische kwestie, belangenbehartigers die hun visie op de zaak geven, Tweede Kamerleden of Jet Bussemaker zelf, maar ook mensen die kritisch staan tegenover compensatieregelingen. Geen gesprek, maar een discussie dus! Ik zet mijn ideeën op papier, nu nog de juiste namen erbij vinden voor een evenwichtige discussie. Mailen, bellen, advies vragen... de

zoektocht voert mij naar verschillende mensen. Oh, iemand kan niet. Weer een ander wil niet. Hmm, dat heeft gevolgen voor de samenstelling van het panel. Een alternatief proberen dan. Lastige bijkomstigheid: de val van het kabinet. Wie doet nu wat?

En zo gaat het al weken...

Alle inspanningen ten spijt moet ik besluiten het op te geven. Om vijf voor twaalf, vijf minuten voor het verstrijken van de deadline, mail ik mijn leidinggevende: Geen backpay voor ons dit jaar!

Opgeven is in elk geval niet iets dat voorkomt in het vocabulaire van het Indisch Platform. Nog steeds vecht dit platform voor uitbetaling van deze achterstallige salarissen; voor veel mensen inmiddels geen financiële kwestie meer, maar een morele. Voor de meeste direct betrokkenen is het al te laat, zij zijn al overleden. Voor degenen die nog leven is het al lang vijf voor twaalf geweest...

Ook hun backpay lijkt van de baan.

Jessica Baro

* De Nederlandse overheid weigert tot op heden achterstallige salarissen uit te betalen aan rijksambtenaren en KNIL-militairen die in de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië werkzaam en krijgsgevangen waren. Zie ook: *Indische rekening*; Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005 door Hans Meijer (uitg. Boom, 2005).

Toneel & letteren

Reggie Baay schreef een monoloog over de Indische identiteit voor *De Tuin van Holland*; *De mythe van de nationale identiteit*, een theaterprogramma van Toneelgroep De Appel. Anders dan de poëtische toon van zijn roman *De Ogen van Solo* (uitg. St. Tong Tong, 2006), is de theatermonoloog *Ik beken / Aku adalah* bijna pamflettistisch. Reggie Baay: "Het is een vloekzang geworden. Een identiteit krijg je door een ander. Het is pijnlijk als die ander niet weet wie je bent waardoor je een andere identiteit krijgt aangemeten dan je zelf dacht te hebben." Reggie Baay zal de toneelmonoloog zelf opvoeren in het Bibit-Theater van het Tong Tong Festival: zaterdag 22 mei, 16.15 uur.

Een andere Indische auteur die ook voor toneel schrijft en haar eigen werk zelf met schwing en smaak kan brengen, is Yvonne Keuls. Dondermiddag 27 mei treedt zij om 16.45 uur op in het grote Bintang-Theater met Wieteke van Dort: 'Proza & Poëzie uit de Gordel van Smaragd' (toeslagvoorstelling € 2,-). Vrijdagmiddag 28 mei leest zij om 13.00 uur in het Bibit-Theater voor uit haar bundel *Alle Indische Tantes*. Zaterdag 29 mei treedt Yvonne Keuls wederom aan in het Bibit-Theater voor 'Indische Wortels', een nieuw voorleesprogramma (17.15 uur). Minder bekend is Inge Dümpel, al zullen

vaste bezoekers van het Bibit-Theater haar zeker (her)kennen. Zij schreef al diverse boeken over Indische onderwerpen en enkele monologen, die zij ook zelf speelt. Dit jaar brengt zij *Jij bent niet mijn oudste*, een ontroerende monoloog over Indië-veteranen die in de periode 1946-1949 kinderen verwekten in Nederlands-Indië. Deze vaders zoeken hun kinderen en de kinderen zoeken hun vaders. Op maandag 24 mei om 19.30 uur in het Bibit-Theater.

Reggie Baay

DE INDISCHE SCHOOL

Het gebrek aan kennis in de Nederlandse samenleving over de Indische cultuur en geschiedenis is een doorn in het oog van veel (Indische) Nederlanders. Ervaringsverhalen uit de Indische gemeenschap worden door gebrek aan voorkennis niet altijd in de juiste context geplaatst waardoor de beeldvorming blijft steken in clichés.

Stichting Tong Tong wil dit veranderen en heeft in 2008 het initiatief genomen tot De Indische School, een educatief programma op het Tong Tong Festival rond de Indische (cultuur)geschiedenis en (post-)koloniale geschiedschrijving. Ook dit jaar presenteert Stichting Tong Tong weer een lesprogramma. Ditmaal zeven lessen: drie nieuwe en een (aangepaste) 'oude', waarbij de drie nieuwe lessen ieder tweemaal gegeven zullen worden. Gekozen is voor een duidelijke rode draad, te weten de *Max Havelaar*, waarvan we dit jaar de 150^e verjaardag vieren.

De lessen beginnen altijd om 14.00 uur, en het klaslokaal is het Bibit-Theater. Na afloop krijgen de 'leerlingen' een samenvatting met een korte leeslijst mee, voor wie zich verder in de stof wil verdiepen. Langere versies van deze lesbrieven vindt u na afloop van het Tong Tong Festival op de speciale website: www.tongtong.nl/indische-school, waar de lesbrieven uit 2008 en 2009 al gratis te downloaden zijn, dertig in totaal.

Bij de samenstelling van dit programma werd Stichting Tong Tong, net als vorig jaar, geadviseerd door dr ir Margaret Leidelmeijer.

RESIDENT, REGENT, ASSISTENT-RESIDENT...

We beginnen op woensdag 19 mei met een les Staatskunde: 'Bestuurlijke verhoudingen ten tijde van de Max Havelaar' (herhaling op dinsdag 25 mei), door dr Patricia Tjiook-Liem. De *Max Havelaar* wordt vaak omschreven als een antiekoloniale verhaal terwijl het een aanklacht is tegen het toenmalige bestuur, niet tegen het kolonialisme *an sich*. Deze les brengt de structuur van het toenmalig bestuur in beeld; de functionarissen (gouverneur-generaal, resident, regent etc.) en hun taken. Aan de orde komt: hoe waren de bestuurlijke structuren in Nederlands-Indië en hoe verhieldden die zich tot elkaar, wat was de rol van belangrijke personen in die structuren, in het bijzonder van de personen in de *Max Havelaar*.

HET INDIË VAN MULTATULI

Donderdag 20 mei hebben we de eer prof. mr Cees Fasseur in De Indische School te verwelkomen, voor een geschiedenisles: 'Het Indië van Multatuli' (herhaling op vrijdag 21 mei). Professor Fasseur schetst hoe Nederlands-Indië er uitzag ten tijde van het verschijnen van de *Max Havelaar* in 1860. Daarbij richt de schijnwerper zich vooral op de koloniale samenleving. Alle aspecten die voor een beter begrip van die samenleving

van belang zijn, komen aan de orde. Bevolking, grondgebied, bestuur, zowel Europees als inheems, de inrichting van de koloniale maatschappij, onderwijs, raciale tegenstellingen, de exploitatie van het koloniale bezit door het moederland, de Indische baten die het resultaat waren van het Cultuurstelsel. Daarbij zal bij herhaling worden geput uit het werk van Multatuli. Want als er één was die de koloniale samenleving anno 1860 helder heeft geanalyseerd en beschreven dan was het wel de gewezen Indisch bestuursambtenaar en latere schrijver Eduard Douwes Dekker (1820-1887). Zeventien jaar lang, van 1839 tot 1856, was hij werkzaam in de koloniale bestuursdienst. Het uitgestrekte en exotische eilandrijk, het tropische klimaat, het indrukwekkende landschap, de in vrijwel ieder opzicht zo sterk van Nederland verschillende samenleving, dat alles beleefd in een loopbaan van zeventien jaar als bureau- en bestuursambtenaar op Java, Sumatra, Celebes en in de Molukken, het drukte een onuitwisbaar stempel op zijn werk als schrijver.

HAVELAAR ALS INSPIRATIE

Donderdag 27 mei staat dr Frank Okker voor de klas, voor een volgende geschiedenisles: 'De invloed van de Max Havelaar op het bestuur' (herhaling vrijdag 28 mei). Vanuit Nederland kwamen vele bevlogen jonge ambtenaren vol idealisme en met de *Max Havelaar* in hun hutkoffer naar Indië. Wat was de concrete invloed van de Havelaar op het bestuur op 'grass root level'? Woensdag 26 mei wordt een oude les iets aangepast herhaald: 'De Max Havelaar verfilmd: herhaling en vernieuwing', door prof. dr Pamela Pattynama. Deze les neemt de beeldvorming over de kolonie in de film en het boek onder de loep en belicht de verschillen tussen beide media.

MEER MULTATULI

Het programma van het Bibit-Theater biedt dit jaar meer Max Havelaar en Multatuli. Woensdag 19 mei om 16.00 uur is er een bijzonder programma over 'Multatuli in Den Haag' met medewerking van o.a. Ivo de Wijs. Een Haagse link is er ook op vrijdag 21 mei om 17.15 uur als Leo van den Akker van het Louis Couperus Museum een vooruitblik geeft op de nieuwe tentoonstelling 'Louis Couperus en Multatuli. Twee visies op Nederlands-Indië'.

Donderdag 20 mei om 16.15 uur vertelt Frank Okker (o.a. bekend als biograaf van Madelon Szekely-Lulofs) met Anna Kuiper meer over Gerrit Rouffaer en Multatuli onder de titel "Sherlock Holmes" in Lebak'.

Zaterdag 29 mei om 16.15 uur ontvangen wij graag Gerard Termorshuizen, die onder de titel 'Schreeuwen tegen oostindische doofheid' zal vertellen over Indische journalisten pro en contra Multatuli.

TOP 5 VAN TONG TONG-BOEKEN

OKTOBER 2009 – MAART 2010

(Tussen haakjes de stand van de vorige Top 5, die de periode april-december 2009 besloeg en in *De Sobat*, dec. 2009, werd gepubliceerd.)

1. (2) *De Ogen van Solo* (3^e druk), door Reggie Baay

ISBN 90-801433-9-1, 184 blz., € 14,50

Sfeervolle autobiografische verhalen over het leven van Indische Nederlanders op Hollandse bodem, in zorgvuldige stijl genoteerd door Reggie Baay. Adriaan van Dis: "Een roman die je aankijkt en meesleurt."

2. (1) *De Pasar Malam van Tong Tong, een Indische onderneming*, door Florine Koning

ISBN 978-90-78847-06-9, 276 blz., 24 x 30 cm, 270 illustraties, € 32,50

Vertelt over de spectaculaire groei van de Haagse Pasar sinds 1959, maar neemt de lezer ook mee achter de schermen en toont de tegenslagen, de teleurstellingen en de vooroordelen ten aanzien van de Indische manifestatie. Niet eerder werd de geschiedenis van de Pasar Malam Tong-Tong (na 1976 Pasar Malam Besar, en sinds 2009 Tong Tong Fair geheten) zo gedetailleerd beschreven. De auteur gaat uitgebreid in op de emotionele band van veel bezoekers met de Haagse Pasar en de belangrijke rol die zij speelt in de ontwikkeling en overdracht van de Indische cultuur.

3. (3) *Het Verborgene Verhaal; Indische Nederlanders in oorlogstijd 1942-1949*, door Beatris van Agt, Florine Koning, Esther Tak, Esther Wils

ISBN 978-90-78847-01-4, 144 pagina's, € 14,50

Op 15 augustus wordt, ook in Nederland, de capitulatie van Japan in 1945 herdacht. Maar weten we wel welke geschiedenis precies herdacht wordt? Weten we bijvoorbeeld dat tijdens de Japanse bezetting de meerderheid van de Nederlanders in Nederlands-Indië niet geïnterneerd was? *Het Verborgene Verhaal* vertelt meer over deze onbekende feiten. Een belangrijk boek, want zoals NIOD-directeur Marjan Schwegman in het voorwoord kort en bondig stelt: "Ervaringen kunnen pas geschiedenis worden als zij

gedeeld worden met anderen." Met bijzonder fotokatern.

4. (-) *Wonen in Indië; House and Home in the Dutch East Indies* (2e druk), door Esther Wils, kleurenfotografie Rugier Timmer

ISBN 90-801433-7-5, 192 blz., 24 x 30 cm, ruim 300 foto's in kleur en zwart/wit, € 32,50

Wonen in Indië opent met een beeldessay van vormgever Arthur Meyer: schitterende collages waarin kleur en zwart/wit, herinnering en 'nu' elkaar afwisselen, via associaties en beeldrijm. In de tekst van Esther Wils hebben 'Wonen' en 'Bouwen' ieder hun eigen deel gekregen. 'Bouwen' is verdeeld in de hoofdstukken 'De bouwpraktijk rond 1900' en 'De komst van de architect'. 'Wonen' bestaat uit de hoofdstukken 'Ontvangen', 'Verpozen', 'Slapen', 'Eten', 'Wassen' en 'Spelen'. Haar tekst wordt geïllustreerd met kleuren- en zwart/wit-foto's en citaten uit brieven, romans en handboeken. Bevat een Engelse vertaling van de hoofdstukken.

5. (5) *Verzamelde romans en verhalen van Lin Scholte, met een biografische inleiding door Vilan van de Loo*

ISBN 978-90-78847-02-1, 576 pagina's incl. fotokatern, € 24,50

Lin Scholte (1921-1997) is een belangrijke schrijfster voor de Nederlandse letterkunde. Als een van de weinigen beschreef zij met groot oog voor detail het leven in de tangsi (kazerne) in Nederlands-Indië, waar KNIL-militairen dikwijls samenleefden met hun Indonesische vrouw en hun kinderen. In al haar boeken klinkt luid en duidelijk de stem van de Indische vertelster door, die intens betrokken is bij haar drie werelden: de Indische, de Javaanse en de Hollandse. Bevat ook een onuitgegeven manuscript van Lin Scholte, dat Vilan van de Loo ontdekte in het Letterkundig Museum.

Verkrijgbaar via iedere goede boekhandel, ook veel webwinkels zoals bol.com en selexyz.nl, en straks twaalf dagen lang op het Tong Tong Festival. Bekijk alle boeken van Stichting Tong Tong in haar eigen stand in het Cultuurpaviljoen van de Tong Tong Fair of surf naar www.tongtong.nl.

HET TONG TONG FESTIVAL 2010 WORDT MEDE MOGELIJK GEMAAKT DOOR:

Sobats Stichting Tong Tong

Pasar Malam Besar BV

Gemeente Den Haag

Gemeente Den Haag

Gemeente Den Haag

VSBfonds

Casema Cultuur Fonds

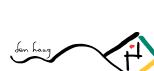
J.E. Juriaanse Stichting

Malaysia Truly Asia

Gemeente Den Haag

Gemeente Den Haag